

ÖDE ABDYLLAÝEW

**EDEBIÝAT
TEORIÝASYNYŇ
ESASLARY**

Ýokary okuw jaýlarynyň filologik fakultetleriniň talyplary üçin okuw kitaby

GAÝTADAN IŞLENILEN ÜÇÜNJI NEŞIR

PROFESSOR J. ALLAKOWYŇ REDAKSIÝASY BILEN

**AŞGABAT «MAGARYF» 1985
Abdyllyýew Ö.
A 15**

Edebiýat teoriýasynyň esaslary. Ýokary okuw jaýlarynyň filologik fakultetleriniň studentleri üçin — A.: Magaryf, 1984.

Абдуллаев У. «Основы теории и литературы», учебник для студентов филологических факультетов вузов.

AWTORDAN

Hormatly okyjylar! Şu kitap üçünji gezek neşir edilýär. Kitabyň 1—2-nji neşirlerinde (1963, 1972) ýüze çykarylan käbir kemçilikler esasan düzedildi. Käbir teoretiki meseleleriň düşündirilişi edebi prosesde ýüze çykan täzelikler bilen baýlaşdyryldy. Bu kitaby mundan beýläk-de kämilleşdirmekde siziň bellikleriňiz awtor üçin örän gymmatly bolar. Öz bellikleriňizi «Magaryf» neşirýatyna ýa-da awtora (W. I. Lenin adyndaky Türkmen döwlet pedinstitutyna) metbugat ýa-da hat üsti bilen ýetirseňiz, neşirýat hem, awtor hem sizden minnetdar bolar.

УДЕ АБДУЛЛАЕВ
ОСНОВЫ ТЕОРИИ И ЛИТЕРАТУРЫ
На туркменском языке

Издательство «Магарыф»

Redaktor B. Çerkezow. Surat redaktory G. Poçay, Teh. redaktor W. Kus.
Korrektor K. Oraznyýazow.

IB № 1314

Ýygnamaga berildi 22.11.-84 ý. Çap etmäge rugsat edildi 02.10.-85 Formaty 60/90¹/₁₆-
Tipografiýa kagyzy № 3. Kitap garniturasy. Ýokary çap ediliş usuly. Fiz. çap listi 22, 0. Şertli çap
listi 22, 0. Uçýot-neşir listi 2,86. Şertli reňkli ottisk 22, 25. Tirajy 4000. Zakaz № 3776. Bahasy 95 k.

Aşgabat, «Magaryf» neşirýaty, Hasanow pereulogy 16
Aşgabat, Metbugat öýi, Atabayew köçesi, 20

4310020000 45-84
—1277 M
552(14)—85

© «Magaryf» neşirýaty, 1985 ý.

GIRIŞ

EDEBİYAT TEORİYASYNÝŇ PREDMETI

Edebiýat teoriýasy edebiýaty öwreniş ylmynyň iň möhüm pudaklaryndan biridir. Ol marksistik-leninçilik taglymatdan ugur alyp, çeper edebiýatyň durmuş bilen jemgyýetçilik aňynyň beýleki görnüşleri bilen baglanyşygyny, durmuşy çeper suratlandyrmagyň spesifik aýratynlyk-laryny we kanunlaryny, çeper obrazyny manysyny we strukturasyny, çeper mazmunyň, çeper formanyň özboluşly häsiýetlerini we olaryň birligini, sýujetini, edebi janlaryň we olaryň görnüşleriniň, ýazyjynyň stilini, edebi ugurlaryň hem-de usullaryna nämedigini, olaryň döreýşiniň, ösüşiniň kanunalaýyklygyny öwrenýän ylymdyr.

Edebiýat teoriýasy hakykaty söz arkaly çeper suratlandyrmagyň hem-de onuň ösüş prosesiniň özboluşly obýektiw kanunlaryny takyklaýan wagtynda, edebiýaty öwreniş ylmynyň edebiýat taryhy, edebi tankyt ýaly möhüm pudaklaryna daýanýar.

Edebiýat taryhy edebiýat teoriýasy ýaly çeper edebiýatyň spesifik aýratynlyklaryny, onuň ösüş kanunlaryny ýörite sistemalaşdyryp öwrenmeýär-de, çeper edebiýatyň ösüş prosesinde peýda bolan edebi hadysalary, edebiýat taryhynda yz galdyran aýry-aýry ýazyjylaryň döredijiligiňi sistematik häsiýetde öwrenýär. Edebiýat teoriýasy bolsa edebiýat taryhynda bolan edebi hadysalaryň, aýry-aýry ýazyjylaryň döredijiligiňiň hemmesi barada yzygiňer gürrüň edip durmaýarda, edebiýatyň spesifik aýratynlyklaryny, onuň ösüş kanunlaryny düşündirmek hem-de tassyklamak üçin haýsy ýazyjynyň döredijiliginde aýdyň faktlar bar bolsa şoňa ýüzlenýär.

Edebi tankyt edebiýat teoriýasynyň-da, edebiýat taryhynyň-da öwrenýän zatlaryny ýöriteläp sistemalaşdyryp öwrenmeýär. Ol edebiýat hakyndaky ylmyň razwedçigi hökmünde edebiýatyň belli-belli döwürdäki ösüşinde emele gelen meseleler barada, aýry-aýry ýazyjynyň döredijiligi ýa-da aýry-aýry ^{3 sah} eseri barada operatiwlik bilen bada-bat seslenýär. Şeýle etmek bilen ol edebiýatyň ösüşinde, aýry-aýry ýazyjylaryň dowam edip duran janly döredijilik praktikasynda peýda bolan şowly zatlaryň has giň gerim bilen dowam etdirilmegine, ösdürilmegine, kemçilikleriň öz wagtynda önüniň alynmagyna degerli täsir edýär.

Edebiýat hakyndaky ylmyň aýry-aýry şahalary bolan edebiýat taryhy, edebiýat teoriýasy, edebi tankyt öz funksiýalary boýunça, ýokarda bellenişi ýaly, biri-birinden tapawutlansa-da, olar özara organiki baglanyşyklydyrlar. Edebiýat taryhy hem-de edebi tankyt öz gezeginde edebiýatyň ösüş prosesinde emele gelen edebi-taryhy hadysalara, ýazyjylaryň döredijiligiňe we aýry-aýry eserlere baha berenlerinde, marksistik-leninçilik edebiýat teoriýasyndan ugur alýarlar. Şeýlelikde, edebiýaty öwreniş ylmynyň hemme pudaklary, aýratyn-da edebiýat teoriýasy bilen edebiýat taryhy bir-biri bilen organiki baglylykda öz predmetlerini öwrenýärler.

Edebiýat teoriýasy öz düzgünlerini we kanunlaryny çeper döredijiligiň taryhynda ýüze çykan tejribeleriň, hadysalaryň mysalynda delillendirmedik

wagtynda ol düzgünler we kanunlar döredijilik praktikasyndan üzne bolar, şol wagtda teoriýanyň obýektiw häsiýetde hereket edýän janly hakykatdygy açyk we dogry aýdyňlaşmaz. Edil şonuň ýaly, edebiýat taryhçysyda öz öwrenýän predmetine teoretiki düşüncesiz dogry baha berip bilmez. Başgaça aýdanda, her bir predmetiň taryhyny teoriýasyz, teoriýasyny-da taryhsyz düýpli öwrenip bolmaz. G. Çernyšewskiý bu barada şeýle diýýär: «...predmetiň taryhy bolmasa, predmetiň teoriýasy-da bolmaz, emma welin predmetiň teoriýasy bolmasa, onda onuň taryhy barada söz hem bolup bilmez, sebäbi predmet hakda, onuň ähmiýeti we çäkleri hakda düşünje ýok»¹.

Edebiýat teoriýasy edebiýat taryhynyň materiallaryna umumylykda däl-de, taryhy-konkretlikde çemeleşmelidir. Sebäbi edebiýat teoriýasynda aýdyňlaşdyrylýan çeper edebiýatyň spesifikasi aýratynlyklary we durmuşy suratlandyrmak prinsipleri hem-de tärleri, ideýa-mazmuny we beýleki elementleri aýry-aýry jemgyýetçilik durmuşynyň ykdysady, sosial, syýasy şertlerine, ösüş derejesine baglylykda üýtgäp, özgerip durýar. Öňki türkmen edebiýaty bilen häzirki türkmen sowet edebiýatynyň, bir-birinden düýpli tapawutlanýandygy muny açyk görkezýär. Eger öňki türkmen edebiýaty üçin fantastik-realistik häsiýetdäki suratlandyрма, umumy taryhylyk, obrazlary ideallaşdyrmak, gahrymany köpçülikden üzne görkezmek ýaly zatlar häsiýetli bolan bolsa, türkmen sowet edebiýatynda hakykaty öz dialektiki bolşunda realistik suratlandyrmak, anyk taryhylyk, gahrymany köpçülik bilen organiki ^{4 sah} baglylykda görkezmek ýaly täze häsiýetli alamatlar — çeper suratlandyрма prinsipleri peýda bolup kämilleşdi hem-de kämilleşýär. Şonuň ýaly tapawutlary teoriýada şöhlelendirmek üçin türkmen edebiýatynyň, ösüşindäki aýry-aýry döwürlerine taryhy-konkretlikde çemeleşmeklik hökmandyr. Diňe şeýle edilende edebiýat teoriýasy öz predmetinin teoriýasyny dogry kesgitlep biler.

Beýle diýildigi aýry-aýry taryhy döwürlerdäki edebiýatlaryň umumy kanunlary ýok diýildigi däl. Mysal üçin öňki türkmen edebiýatynda-da, häzirki türkmen edebiýatynda-da adam häsiýetleri çeper obrazlarda ýüze çykarylyp görkezilýär. Iki döwrüň hem iri eserlerinde kompozisiýa, sýužet we onuň elementleri bar we ş. m. Edebiýat teoriýasy, ozaly bilen ine şonuň ýaly edebiýatyň bütin ösüş taryhynda ýüze çykan kanunlaryna, düzgünlerine, elementlerine umumy kesgitleme berýär. Ol her döwrüň edebiýatyna taryhy-konkretlikde çemeleşýär we şol umumy kesgitleme berýän kanunlarynyň hem-de düzgünleriniň aýry-aýry taryhy döwürdäki ýazyjylaryň döredijilik praktikasynda nähili formalarda ýüze çykýandygyny, tema, obraz, ideýa, sýužet, kompozisiýa, janr, stil ýaly elementleriň nähili häsiýete eýe bolýandygyny belleýär. Edil şonuň ýaly-da, ol aýry-aýry döwürleriň taryhy şertlerine laýyklykda edebiýatda durmuşy suratlandyrmagyň täze prinsipleriniň emele gelyändigini, şonuň bilen baglylykda edebiýatyň mazmun we forma taýdan täzelenip durýandygyny belleýär. Ine özüniň şonuň ýaly aýratynlyklary bilen edebiýat teoriýasy taryhy-konkretlik häsiýetine eýe bolýar.

Şeýle prinsipde edebiýatyň durmuşy suratlandyrmakdaky we ösüşindäki umumy kanunlaryny hem düzgünlerini ylmy esasynda aýdyňlaşdyrmak bilen

¹ N. G. Çernyšewskiý. Polnoýe sobraniýe soçineniý, t. 2, Moskwa, 1949, str. 265-266.

edebiýat teoriýasy adamlaryň çeper edebiýat baradaky ylmy estetiki düşünjesiniň ösmeginde çeper döredijiligiň kämilleşmeginde ägirt uly rol oýnaýar. 5 sah

MARKSISTIK-LENINÇILIK TAGLYMATYŇ DÖRÄN DÖWRÜNE ÇENLI EDEBI-TEORETIKI PIKIRLERIŇ ÖSÜŞI

Gadymy döwürde edebi-teoretiki pikiriň ösüşi

Adamzat durmuşynda edebiýatyň, sungatyň döräp, kämilleşip başlamagy bilen birlikde, çeper döredijiligiň tejriobelerini, häsiýetli aýratynlyklaryny umumlaşdyrýan edebi-teoretiki pikirler hem peýda bolup, ösüp başlapdyr. Gadymy Gresiyada, Rimde, Hytaý, Hindistan ýaly gadymy Gündogar ýurtlarynda baryp gulçulyk döwründe möhüm edebi-teoretiki pikirler ýüze çykypdyr.

Gadymy Gresiyada filosofiýa, estetika, edebiýat teoriýasyna degişli pikirleri öňe süren Geraklit (b. e.¹ çenli 530—470 ý.), Demokrit (b. e. çenli 460—370 ý.), Sokrat (b. e. çenli 469—399 i.). Platon (b. e. çenli 427—347 ý.), Aristotel (b. e. çenli 384—322 ý.) ýaly akyldarlar bolupdyr. Gadymy grek akyldarlarynyň birnäçesi özlerniň estetiki, edebi-teoretiki pikirlerini idealistik esasyda öňe süren bolsa, başgaly özlerniň teoretiki pikirlerini materialistik esasyda düşündiripdirler. Bu iki ugruň in görnükli wekilleri Platon bilen Aristoteldir.

Platon (Eflatun) estetikanyň, edebiýat teoriýasynyň meselelerine obýektiv-idealistik pozisiýadan çemeleşýär. Onuň pikiriçe, gzellik real dünýädaki zatlar daäl-de, ideýalar dünýäsinde ýaşaýarmyş. Ol» gzellik döremeýänýok bolmaýañüýtgemeýän — hemişelik gzellikmiş. Ol gzellik duýga täsir edýän real zatlar da bolmanlygy üçin ony duýgy bilen däl-de, paýhas bilen özleşdirmelimiş.

Platon şahyryň döredijilik prosesini düşündirmäge-de şeýde häsiýetde çemeleşipdir. Onuň tassyklamagyna. görä, döretmek üçin «hakdan içen» bolmak gerek. Şeýle adam ideýalar dünýäsindeki gzelligi syzyp bilýärmiş. Platon adamda «hudaý tarapyndan emele getirilýän döredijilik joşgunyny» 6 sah real hakykaty öwrenmek ýoluna garşy goýýar. Döretmek üçin hakykaty özleşdirmek gerek däl-de, diňe «keramatly joşgun» gerekmiş. Ýazyjy hudaýyň mistiki güýçlerini hereketini öz hyýaly esasynda aňlatmalymyş.

Platon öýkünme teoriýasynyň hem tarapdary bolup, oňa-da idealistik garaýyş bilen çemeleşipdir. Platondan öň, Sokrat hem sungat, edebiýat tebigata öýkünme esasynda döräpdir diýip belleýär. Onuň aýtmagyna görä, sungatyň suratlandyryan esasy obýekti adam we onuň, ruhy bolmaly. Emma ruh sungatyň in esasy obýekti bolmaly. Platon Sokratyň bu pikirini özüçe ösdürýär. Ol sungat adamyň duýgusyna täsir edýän zatlar suratlandyryar, suratlandyrylýan zatlar bolsa real hakykatdaky däl-de, ideýalar dünýäsindeki zatlar dy diýen netijä gelýär. Şol netijä görä, sungat ideýalar dünýäsindeki zatlaryň suratlandyrylmasydyr. Şeýlelikde, Platon sungatyň, edebiýatyň real hakykata bolan gatnaşygyny inkär edýär. Platonyň sungata bolan idealistik garaýyşlary Aristotel tarapyndan berk tankyt edilýär. Aristotel bütinleý materialist bolmasada,

Platonyň tersine, hakyky gőzellik duýgudan daşdaky zatlarda däl-de, adamyň duýýan real zatlaryndadyr diýip belleýär we özünden öňki Geraklitiň Demokritiň bu baradaky pikirlerini ösdürýär.

Aristotel üçin gőzellik predmetiň hiline, bolşuna baglydyr. Ýöňe ol gőzellik hakda gürrüň edende, köplenç predmetleriň daşky owadanlygy, gelşikliligi bilen gyzyklanypdyr.

Aristotel öýkünme teoriýasyny özüçe işläpdir. Ol sungatda tebigata öýkünmäniň bardygyny inkär etmeýär. Emma onuň pikirçe, öýkünmek diýmek sungat tebigatyň kopiýasy bolmalydyr diýildigi däl. Edebiýat, sungat durmuşy umumylaşdyryp suratlandyrýar, hut şeýle edýänligi bilen hem ol ylymdan tapawutlanýar. Bu hakda Aristotel şeýle ýazýar: «...taryhçy we şahyr bir-birinden şygyr ölçegini ulanmak ýa-da ulanmazlyk bilen tapawutlanmaýar, Gerodot öz eserlerini şygarda geçirip bilerdi, ýöňe onuň eserleri poetik ölçeginde ýazylsada, ýazylmasada, taryh bolar; emma olar başga meselede birinjisiniň hakykatda bolan zat hakda, ikinjisiniň weli hakykatda bolup biljek zat hakda gürrüň edýänligi bilen bir-birinden tapawutlanýarlar. Şonuň, üçin poeziýa taryha garanda parasatlyrak we möhümräkdir; poeziýa has umumy zat hakda, taryh bolsa ýekelikde alnan zat hakda gürrüň berýär»¹. Aristotelin döwrüne çenli Gresiýada çeper döredijilik sungaty has ösýär. Gomer, Sofokl, Öwripid ýaly ýazyjylaryň eserlerinde edebiýatyň görnüşleri, häsiýetli aýratynlyklary kämilleşýär. Bu bolsa Aristotele eposyň, lirikanyň, dramanyň aýratynlyklaryny bellemäge, tragediýa, komediýa baradaky 7 sah düşünjeleri anyklaşdyrmaga, çeper eserleriň diliniň aýratynlygy barada pikir ýöretmäge mümkinçilik berýär. Mundan başga-da Aristotel sungatda, edebiýatda durmuşyň realistik hem-de romantik hosiýetde suratlandyrylýandygy barada düýpli pikiri orta atýar.

Aristotel edebiýatyň terbiýeçilik, öwredijilik ähmiýetine aýratyn üns berýär. Onuň nygtap bellemegine görä, edebiýat adamlaryň ahlak durmuşy bilen baglanyşykly bolup, ol adamlarda gowy sypatlaryň kämilleşmeginde uly rol oýnamaly. Sungat eserleri adamlaryň ýüregindäki otrisatel duýgulary ýok etmeli. Sungat real hakykaty aňlamagyň möhüm serişdesi bolmaly. Çeper eserlerin şu hili terbiýeçilik we öwredijilik funksiýany amala aşyrmagy üçin olarda durmuşyň möhüm wakalarynyň dogruçyl suratlandyrylmagynyň zerurdygyna-da Aristotel aýratyn üns berýär.

Şeýlelikde, Aristotel öz döwrüne çenli bolan teoretiklerden has öňe gidip, ösen grek edebiýatynyň esasynda çeper döredijiligiň tejribelerini, onuň birnäçe kanunlaryny sistematik häsiýetde umumylaşdyryp beýan edipdir we gadymy Gresiýadaky edebiýat ylmynyň ýokary derejesine çykypdyr. Aristoteliň beýan eden edebi-teoretiki pikirleri öz döwründe we ondan soňky döwürdöwürlerde-de edebiýat hakdaky ylmyň ösmeginde örän uly rol oýnapdyr.

Gadymy grek akyldarlaryndan soň gadymy Rimde edebiýatyň käbir problemalaryny çözmäge çemeleşen Lukreňkiý (b. e. çenli 99—55 ý.), Gorasiý (b. e. çenli 65—8 ý.) ýaly teoretik-ler bolupdyr. Olar hem Aristotel ýaly, edebiýatyň öwredijilik ähmiýetini, janrlary, olaryň görnüşlerini we şuna meňzeşleri belläpdirler. Gorasinin öňe süren esasy täze pikiri çeper eserde mazmunyň aýgytlaýjy rol oýnaýanlygy hakdaky pikirdir.

Umuman alanynda, gadymy Rimin teoretiklerinin edebiýat baradaky pikirleri Aristotelin teoretiki pikirlerinden kän bir öňe gidip bilmändir.

Gadymy Gresiýada edebi-teoretiki pikirleriň ösen wagtynda, gadymy Hytaýda-da çeper döredijilik barada teoretiki pikirler döräp başlapdyr¹. Şol de edebiýat hakdaky ylmyň görnükli wekili Konfusiý (Kun-szy; b. e. çenli 551—479 i.) bolupdyr. Ol çeper döredijiligiň örän uly öwredijilik ähmiýetiniň bardygyny, adamlaryň ahlakyny, aragatnaşygyny gowulandyrmakda onuň uly rol oýnaýandygyny nygtap geçipdir. Onuň pikiriçe, döwleti dolandyrmakda-da edebiýat uly kömek edip biljek. Konfusinin şu hili pikirleriňi oňa eýerijiler soňky döwürlerde-de dowam etdiripdirler.

Konfusian filosofik mekdebinin garşysyna çykyş eden 8 ^{sah} moizm diýen filosofik mekdebi esaslandyran Mo-szy (Mo-di; b.e. çenli 479—381 ý.) Konfusinin aýdanlaryny inkär edipdir. Ol adamlaryň sungat, edebiýat bilen aýratynda saz bilen gyzyklanmaklaryna garşy çykypdyr.

Mo-szy gözelligi we onuň sungatyň üsti bilen adama edýän täsirini inkär etmändir. Emma ol sungatdan sazdan estetiki lezzetden gönüden-göni hiç hili peýda ýok diýipdir we sungaty garmy doklaryň güýmenjesi hasaplapdyr. Sungat açlaryň garmyny doýrup, ýalaňaçlara geýim bolup bilmeýär. Mo-szy konfusiýanlaryň tersine, sungat ýurduň durmuşynda bulaşyklyk emele getirýär, ol her hili betbagtlygyň döremegine, döwletiň garyplaşmagyna sebäp bolýar diýen düşüňjani öňe sürüpdir.

Orta asyrlarda edebi-teoretiki pikirleriň ösüşi. Orta asyrlarda-da Aziýanyň we Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynda edebi-teoretiki pikirler ösýär.

Orta asyrlaryň dowamynda Hytaýda poeziýanyň, çeper prozanyň, dramaturgiýanyň ösmegi bilen baglylykda edebiýat hakyndaky ylym hem ýokary derejä göterilipdir. Orta asyrlaryň irki döwründe Hytaýyň görnükli edebiýat teoretigi Wan-çuň (Çjun-çen 27—97 ý.) bolupdyr. Ol Konfusinin estetiki hem-de edebi-teoretiki garaýyşlaryny ösdürmek bilen edebiýatyň birnäçe meselelerini özüçe çözüpdir. Ol özüniň «Tankydy pikirleniş» diýen işinde edebiýatyň hakykata laýyk gelmelidigi, dogruçyl bolmalydygy baradaky pikiri öňe sürýär. Ol edebiýat durmuşdan daşlaşsa, özüne örän uly zyýan ýetirer diýip belleýär. Wan-çuňuň tassyk-

lamagy boýunça edebiýatyň esasy maksady adam ahlakynyň gowulanmagyna täsir etmektir. Şonuň bilen birlikde edebiýat nämäniň gowudygyna, nämäniň erbetdigine, nämäniň hakykatdygyna, nämäniň galpdygyna düşünmäge adamlara kömek hem bermelidir.

Wan-çuň gadymy Hytaý edebiýat teoretigi Konfusiden soň gowy mazmun («şan») we ýokary gözel forma («meý») barada düşüňjani ösdüripdir. Ol hem Konfusiý ýaly mazmuny formadan ýokarda goýupdyr. Şonuň üçin ol sada, realistik, salyhatly, dogruçyl esere ýokary baha berip, owadan sözleriň toplumyndan ybarat bolan gowşak mazmunly eserlere bolsa baha beripdir. Wan-çuňuň bu materialistik edebi taglymaty Hytaý edebiýatynyň soňky ösüşinde-de örän uly rol oýnapdyr.

Sonky wagtarda birnäçe Hytaý edebiýatçylary Wan-çuňuň edebi taglymatyny has-da ösdüripdirler. Hytaý şahyry Lu-szi (Li-şi-hen; 261—303 ý.)

«Nepis söz odasyňa» diýen eseriňde toslama, ýasama owadanlyga duşmandygyny, hakyky owadanlyga dostdugyny aýdýar. Ol owadan bolmadyk zat bilen owadan zady gatyşdyrýan eseriňi gyzykly etjek bolup, onuň dogru-çyllygyna zyýan ýetirýän öz kárdeşlerini berk tankytlaýar. Lu-szi şahyрана eserlerdäki sözler şahyryň adam 9 sah söýmek duýgusyna ýugrulan sözler bolamlydyr diýip belleýär we edebiýatyň gumanistik häsiýetini ösdürmäge uly üns berýär.

Hytaýyň orta asyrdaky edebiýat tankytçysy Lýu-se (Ýan-he; VI asyr) «Edebi pikirň oýujy aždarhasy» diýen işinde edebiýatyň öz zamanasy bilen baglanyşykly bolmalydygy barada, edebi eserlerin çuňň duýgulary beýan etmek bilen birlikde aýdyň, dogruçyl formasynyň owadan bolmalydygy barada möhüm pikir ýöredýär.

Şahyr Bo-szýuý-i (772—846) özünden öňki VII—VIII asyrlarda ýaşap geçen Hytaý şahyrlarynyň edebiýat baradaky pikirlerini jemlemek bilen edebiýatyň realistik teoriýasyny döredýär. Ol edebiýat syýasata hyzmat etmelidir, halky terbiýelemeli we bilimli etmelidir, çeper proza we poeziýa öz döwrüne laýyk bolmalydyr diýen talaby öňe sürýär.

Öňde agzalyp geçilen Hytaý edebiýatçylarynyň pikiri soňky döwürlerde-de birnäçe edebiýatçylar tarapyndan azda-kände ösdürilýär. Ol edebiýatçylaryň iň esasyalaryndan biri Su-şi (Su Du-no 1036—1101) bolup, ol döredijilikde joşgunyň, edil şonuň ýaly-da duýgyny erkin we tebigy beýan edip bilmegin birinji derejeli rol oýnaýandygyny, hudožnigin suratlandyrmak üçin in esasy zady saýlap almalydygyny belleýär.

Gadymy döwürde we orta asyrlarda Hindistanda hem edebiýat ylmyna degişli pikirler döräpdir. Brahmanizm diýen filosofik ugruň wekilleri çeper eser döredýän adam ýeňles, gahar-jaň adam bolmaly däldir, ol bilimli, özüne erk edip bilýän rehimdar we ş. m. gowy häsiýetli bolmalydyr. Şonda onuň eseri-de gowy bolar diýen düşüňjani ündäpdirler. Şol wagtyň hindi edebiýatçylarynyň arasynda ýazyjy suratlandyryýan zadynyň ruhuny özleşdirmelidir, eger şony özleşdirmese, ol suratlandyryýan zadynyň hakyky formasyny, obrazyny döredip bilmez diýen pikir hem bolupdyr.

Orta asyrlarda edebi-teoretiki pikirler Ýewropada-da azda-kände ösüpdir. Ýewropadaky täze feodal gurluş öňki gulçulyk jemgyýet gurluşynyň syýasatyny, düzgünlerini zyňyp taşlaýar. Täze jemgyýet gurluşy gadymy dünýäden hristiýan dinini we ýarym weýran şäherleri özüne miras edip alýar. Şonuň üçin hem ideologiýanyň ähli görnüşlerini täzeden döredýän jemgyýetde dinin täsiri has güýçli bolýar. Din hatda döwleti dolandyrmaga gatnaşýar. Şonuň netijesinde edebiýat, sungat hem diliň öňe sürýän dogmatik düşüňjelerinin täsirinde bolupdyr.

Bu döwrüň çeper döredijiligi barada teoretik pikir ýöretmäge synanyşan demirgazyk afrikaly Awgüsti n Blažennyý (354—430), italiýaly Foma Akwinskiý (1125—1274) ýaly adamlar bolupdyr. Awgüsti n üçin «ähli gözelligin çeşmesi we iň beýik gözelligik» hudaýdyr, Sungat hem hudaýyň real obrazyny 10 sah däl-de, onuň ähli gözelligin esasy bolup durýandygyny beýan etmelidir diýip, ol belleýär. Şonuň üçin hem sungat eseriňiň özi gyzykly bolmaňondaky hudaýyň gözelligini ündeýän pikirler gyzykly bolmalymyş.

Foma Akwinskiý hem dini düşüňjeler bilen baglanyşykly käbir edebi-teoretiki pikirleri öňe sürüpdür. Onuň döwründe orta asyrlaryň şäher edebiýatynda realistik elementler peýda bolup başlapdyr. Şonuň üçin hem Akwinskiýniň pikiri Awgustiniň pikirinden azda-kände tapawutlanypdyr. Ol göreniňde näme täsir edýän bolsa, gözelligi şoldur diýip tassyklaýar. Emma şol wagtyň özünde ol iň ýokary gözelligi hudaýdyr diýip hem tassyklaýar. Bu bolsa oda öz döwründe ösüp başlan çeper döredijilik praktikasynyň tejribelerini teoretiki taýdan umumlaşdyrmaga mümkinçilik bermändir.

Wozroždeniýe döwründe edebi-teoretiki pikirleriň ösüşi. Ýewropada kapitalistik gatnaşyklaryň döröp başlan döwründäki medeniýete renessans—wozroždeniýa medeniýeti diýilýär. Bu döwürde Ýewropa ýurtlarynda täze jemgyýetçilik gatnaşyklaryň döremegi bilen baglylykda öňki Feodalizm döwriňiň buthana edebiýatyna garşy bolan dünýewi edebiýat ösüp başlapdyr. Täze häsiýetli edebiýatyň ösmeginde aýgytly rol oýnanlar gumanistler diýlip atlandyrylan adamlar bolupdyr. Ol ugruň esasy wekillerinden biri bolan Leona Alberti (1404—1472) gözelligi tebigatdaky zatlardadyr, şonuň, üçin hem ýazyjy öz döredijiliginde tebigata — «formanyň in gowy ussadyna» öýkünmelidir diýen pikiri beýan edýär. Ol tebigata köre-körlük bilen öýkünmege garşy. Gözellik tebigatyň predmetlerine bölünipdir, ýazyjy bolsa aýry-aýry predmetlerdäki gözelligiň iň esasy, iň häsiýetli taraplaryny hakykatdan daşlaşman bir predmetde sazlaşykly jemläp görkezmelidir. Ol aýry-aýry predmetlerdäki gözelligiň ortaça derejesinde bolmalydyr. Albertiniň durmuş wakalaryny we gahrymanlary tipikleşdirip suratlandyrmak hakdaky bu pikiri ähmiýetlidir. Şeýle pikiri italiýaly beýik Leonarda da Winççi (1452—1519) we nemes hudožnigi Albert Dýürer (1471—1528) hem öňe sürüpdür.

Gumanistler edebiýatyň öwredijilik ähmiýetini has hem pugta belläpdirler. Olar edebiýatyň, sungatyň ylymdan tapawutlanýandygy, ýagny ylym predmetleri öwrense-de, olaryň emosio. nal häsiýete eýe bolan gözelligini öwrenmek bilen ýörite meşgul bolmaýandygy, gözelligi öwrenmek bilen edebiýatyň, sungatyň ýörite meşgullanýandygy barada dogry pikir öre-dipdirler.

Wozroždeniýe döwründäki edebiýat teoretikleri özleriniň şu hili pikirlerini çeper döredijilik bilen berk baglylykda öňe sürüpdirler. Emma şeýle-de bolsa, Wozroždeniýe döwründäki edebi-teoretiki pikirleriň sosial konfliktleri iňkär etmek, Serwantes, Şekspir ýaly ýazyjylaryň döredijiliginde 11 sah durmuşyň nogsanly taraplarynyň suratlandyrylyşynyň dogrudygyny teoretiki taýdan esaslandyrmazlyk ýaly düýpli kemçilikleri bolupdyr.

Klassisistleriň edebi-teoretiki pikirleri. Wozroždeniýe döwründe şekillendiriş sungaty esasy orun tutan bolsa, Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynda, aýratyn-da Fransiýada XVIII asyrdaky çeper edebiýat görnükli orny eýeläp başlaýar. Fransiýada çeper edebiýatyň ösmegi bilen birlikde edebi-teoretiki pikirlerde emele gelip başlaýar. Bu ugurda işläniň esasysy klassinizmin teoretigi şahyr Nikola Bualo (1636—1711) bolupdyr. Ol özüniň «Poeziýa sungaty» (1674) atly poýemasynda ilki bilen öz döwründäki şahyr, ýazyjy, dramaturglaryň gadymy grek we rim edebiýatynyň nusgalaryna öýkünip eser ýazmaklaryny, eserlerde üç birligiň — wagty, ýeri, hereket birliginiň bolmagyny talap edýär.

Bualonyň beýle talaby öňe sürmegi-de ýöne ýerden däl. Onuň döwründe Fransiýada absolýut monarhiýa ösýär. Öz erkine gitmeklik täze inisiatiwa görkezmek ýaly zatlar berk ýazgarylýdyr. Lýudowik XIV monarhistik döwletine boýun bolmak, döwletiň önünde borjuňy berjaý etmek her bir adamyň iň ýokary, gowy sypaty hasaplanýdyr. Bualo we beýleki klassi-sistler şu hili jemgyýetçilik şertlerinde şahsyýet bilen jemgyýetiň sazlaşygyny (garmoniýasyny) tapjak bolýarlar. Olar ol sazlaşygy şahsyýetiň monarhiýa garaşly bolmagyndan gizleýärler. Klassisistler şu hili pikirini beýan etmek üçin şertli formalary öňe sürüpdirlir. Olar çeper döredi-jiligiň başga meselelerine-de şol pikirini esaslandyrmagy nazarda tutup çemeleşipdirler.

Bualonyň beýan ätmegi boýunça hakykatdan daşarda gözelligi ýok. Emma ol gözelligi duýgy arkaly däl-de, paýhas arkaly aňlanmalydyr. Bualonyň bu garaşy monarhiýa hyzmat edýän garaýşdyr. Monarhiýanyň prinsipleriniň gözelligini adamlar duýup biljek däl, şonuň, üçin onuň gözelligini abstrakt paýhaslanma arkaly göz önüne getirmeli. Şeýle bolanda şahsyýet bilen monarhiýa sazlaşjak.

Klassinizmin şertli düzgünlerine eýeren RasiňMolýer ýaly ýazyjylaryň eserlerindäki gahrymanlaryň häsiýetleri Bualonyň talap edişi ýaly ösüş prosesinde görkezilmeýär. Onuň ýaly eserlerde gahrymanyň erbet ýa-da oňat häsiýetiniň nähili sebäbe görä we nähili ýagdaýlarda emele gelendigini suratlandyrmaklyga üns berilmeýär. Netijede-de häsiýet ýerdeňşertdeňwagtdan üzňeleşýär. Ol abstrakt häsiýete öwürülýär. Obraz döretmegiň Munuň ýaly abstrakt — logiki metody edebiýatyň öwredijilik, emosional täsir edijilik ähmiýetini kemeldýär, obrazyň çuňlugyny, ynandyryjylygyny gowşadýar.

Klassisistler korolyň, polkowodlaryň, görnükli aristokratlaryň we şuna meňzeşleriň möhüm işlerde, ýagny döwleti ^{12 sah} dolandyrmakda, uruşda oýnaýan roluna has ýokary baha beripdirler we olary arşa çykarypdyrlar. Edebi eserleriň esasy gahrymanlary şolar bolupdyr. Halk köpçüligi edebi eserlerde meseläni çözmäge gatnaşýan gahryman bolup hereket etmändir.

Klassisishler halkyň roluny inkär etmek bilen öz eserleriniň, sýužetini taryhy konfliktler esasynda gurmak mümkinçiligini ýitiripdirler.

Klassinizmiň esasy düzgünleri şunuň ýaly bolsa-da, ol diniň täsirine ýugrulan feodal döwrüniň edebiýatyndaky mistiki düşünelere uly zarba urýar. Bualonyň hristian mifologiýasyny sungat-dan aýryp taşlamaly diýen pikiri bu meselede uly rol oýnaýar.

Klassisistler egoistik hyjuwlary ýok etmek, patriotizm, gahrymançylyk ýaly ideýalary öz eserlerinde propagandirläpdirler. Klassinizm tipiň karakteristikasynyň aýdyň berilmegi, eseriň kompoziniýasynyň gelşikli, diliniň düşnükli bolmagy ýaly zatlary ýazyjydan talap edipdir. Bu bolsa edebiýatyň çeper formasyny kämilleşdirmekde soňky döwürlerde-de möhüm ähmiýete eýe bolupdyr.

Magaryfçylaryň edebi-teoretiki pikirleri. XVIII asyrdan Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynda (Angliýa, Fransiýa, Germaniýa) magaryfçylar diýlip atlandyrylýan filosoflar, sungatyň teoretikleri bolupdyr. Olar jemgyýeti ösdürmek üçin hökümeti we halky magaryflaşdyrmak zerurdyr diýen pikiri öňe sürüpdirlir. Olar özleriniň şol esasy ideýasyndan ugur alyp, filosofiýanyň, estetikanyň, edebiýat teoriýasynyň ençeme meselelerini özleriçe çözüpdirlir.

Magaryfçylardan edebiýat teoriýasyna degişli görnükli iş edenleriň esasylyary Deni Didro (1713—1784) we Gothold Efraim Lessing (1729—1781) bolupdyr.

Fransuz magaryfçysy we beýik ýazyjysy materiýalist Didro çeper edebiýatyň adamlary ahlak taýdan terbiýelemekdäki roluna ýokary baha berýär. Ol çeper eserleriň esasy gahrymanlary ýokary gatlak wekilleri bolmaly diýen klassisistlere garşy çykyş edip, aşak gatlagyň wekillerini edebiýata girizmegi berk talap edýär. Onuň pikiriçe, diňe şeýle ädilende, edebiýat adamlary ahlak we syýasy taýdan terbiýelemegiň serişdesi bolup biler.

Didro tebigaty we durmuşy edebiýatyň birinji nusgasy hasaplaýar. Şol wagtyň özünde-de ol sungat tebigata we durmuşa näçe öýkünsede, ony doly suratlandyryp bilmeýär, sungata garanda tebigat we durmuş mazmuna, froma baýdyr, hudojňnik şony doly we dogry görkezmäge çalyşmalydyr, öýkünmäniň gозelligi hudojnik tarapyndan döredilýän obrazlaryň tebigatdaky we durmuşdaky predmetlere laýyk gelmegidir diýip belleýär. Şoňa görä-de Didro gahrymanyň hakyky realistik obrazyny döretmek üçin ýazyjy onuň ahlak we fiziki 13 sah taýdan kämilleşmegine täsir edýän tebigat we jemgyýet şertlerini-de çuň öwrenmelidir diýen pikirini öňe sürýär.

Didronyň real hakykaty suratlandyrmak prinsipinde gapma-garşylyk hem bolupdyr. Ol bir ýerde real hakykaty edil öz bolşy ýaly suratlandyrmagyň — naturalizmiň tarapyňy tutsa, ýene bir ýerde real hakykaty umumylaşdyryp — tipikleşdirip suratlandyrmagy mukallapdyr. Didro tipik obraz döredilende, ol obrazda indiwiidualygyň bolmalydygyna üns bermändir. Obrazyň, indiwiidual tarapy bolmadyk wagtynda onda umumylaşdyrylyp görkezilýän häsiýetler, boluşlar abstrakt zada öwrülýär. Sebäbi indiwiidual aýratynlygy bolmadyk zat real hakykatda ýok.

Didro drama eserlerinde hakykaty görkezmek barada gürrüň edende, klassisistleriň garşysyna gidip, esasy ünsi gahrymanlaryň häsiýetini açyp görkezmäge däl-de, ýagdaýy görkez-mäge bermelidir diýen pikirini öňe sürýär. Bu pikir realistik edebiýatyň ösmeginde möhüm ähmiýete eýe bolsa-da, bir taraply pikirdir.

Edebiýatda realizmiň, ösmegi ugrunda göreşen nemes ýazyjysy we edebiýat teoretigi Lessing hem edebiýat ylmyna degişli möhüm işler edipdir. Onuň iň görnükli işi «Laokoon ýa-da poeziýa bilen suratkeşligiň araçägi hakynda» we «Gamburg dramaturgiýasy» diýen işleridir. Beýik nemes magaryfçysynyň ol işlerine rus rewolýusion demokratlary Belinskiý, Çernyšewskiý we Dobrolýubow hem örän ýokary baha beripdirler. Çernyšewskiý ol hakda gürrüň edip: «Aristoteliň döwründen bari Hiç kim poeziýanyň aslyýetine Lessing ýaly dogry we çuň düşünmändi»¹ diýip ýazýar.

Lessing öz döwriňiň möhüm jemgyýetçilik meseleleri bilen ýagny Germaniýadaky absolýutizmi, krepstnoýçylyk düzgünini, adamlary ýokary, aşak gatlaklara bölýän soslowiýa düzgünini ýok etmek, dagynyk Germaniýany birleşdirmek ýaly meseleler bilen düýpli gyzyklanypdyr, şol möhüm çärelere amal edilse, durmuş has gowulanar diýip düşünişdir we özi-de şol ugurda göreşipdir. Ol edebiýaty bu göreşde üstünlik gazanmagyň esasy serişdesi

hasaplapdyr we demokratik ideýalary halkyň arasynda propagandirlemek edebiýatyň esasy we-zipesidir diýip belläpdir. Lessing durmuşy çeper suratlandyrmaga-da, onuň obýektiv-kanunlaryny anyklaşdyrmaga-da öz döwrüniň sosial-taryhy hadysalaryndan ugur alyp çemeleşipdir. Ol özüniň edebi-teoretiki işlerinde klassisizmiň abstrakt düzgünlerine garşy çykyp, edebiýaty durmuşa ýakynlaşdyrmagyň möhüm meselelerini gozgaýar.

Klassinizmiň wagt, ýer, hereket birliги diýen düzgüni gahrymanlaryň hereket etmegine, olaryň häsiýetiniň hereketde ýüze¹⁴ sah çykmagyna mümkinçilik bermeýär. Belli bir momentde gahrymanyň gowudygy ýa-da erbetdigi görkezilip goýulýar. Beýle bolanda ýazyjynyň çeper eseriňde durmuşy şekillendirişi hudožnigiň çeken suratyndaky, jiwopisdäki durmuşyň görkezilişine çalym edýär. Gadymy grek şahyry Simonid şu ýagdaýy nazarda tutup, poeziýa ny «gepleýän jiwopis», jiwopisi bolsa «sessiz poeziýa » diýip atlandyrýar. Poeziýa bilen jiwopisik ýakynlygy hakdaky Simonidin bu pikirini Gorasiý has-da ösdürýär. XVII asyryň klassisistleri hem şol pikirden ugur alyp, şekillendiriş sungaty bilen poeziýanyň arasyndaky tapawudy, olaryň her biriniň spesifiki aýratynlyklarynyň bardygyny inkär etmäge synanyşýarlar. Inlis klassisizminiň teoretigi Djozef gadymy şahyrlarda, jiwopisçi döwürlerde bir sýužeti bir meňzeş usulda işläpdirler diýip tassyklaýar. Lessingiň döwründäki Gotset, Winkelman ýaly sungat teoretikleride şol pikiri mukallapdyrlar we ony özleriçe ösdüripdirler.

Winkelman gadymy grek şekillendiriş sungaty bilen söz sungatyny deňeşdirip, ol ikisiniň arasynda hiç hili tapawut görmeýär. Gadymy skulptoryň mermer daşynyň ýüzünde şekillendiren obrazy, gorky-hasratlara özüni aldyrman duran obraz bolmak bilen belent ruhlulygy, çuň duýgyny aňladýar. Laokoon şeýle suratlandyrylypdyr. Ol gözüniň önünde ogly ölüp durka näçe gynansa-da, ol öz gynanjyny berk durgunlyk ruhy bilen başyndan geçirýär. Winkelman gadymy grek şekillendiriş sungatynda döredilen şonuň ýaly obraz bilen poeziýa sungatynda döredilen obrazy deňeşdirip, jiwopis diňe göze görnüp duran zatlary däl-de, göze görünmeýän zatlary — adamyň içki dünýäsini suratlandyrmakda-da. poeziýadan kem durmaýar diýip belleýär. Şonuň esasynda-da ol jiwopis bilen poeziýanyň arasynda, ýagny durmuşy suratlandyrmak tärlerinde tapawut ýok diýen netijä gelýär. Ol poeziýada-da edil jiwopisdäki ýaly häsiýetleri, duýgulary hereketsiz durgunlykda beýan etmeli. In ýokary gözellik hem şonuň ýaly durgunlykdadyr diýen nädogry teoriýany öňe sürýär. Winkelman üçin göreşiji, işeňňir adam položitel däl-de, duş gelen horluklara Laokoon ýaly mertlik bilen çydam edip, özüni hereketsiz durgunlykda saklaýan adam položitel bolupdyr.

Lessing özüniň «Lakkon» diýen işinde klassisistleriň we öz döwürdeşi Winkelmanyň ýokardaky ýaly teoretiki pikirleriň garşysyna gidip, «durgunlyk teoriýasyny» berk tankyt edýär we jiwopis bilen poeziýanyň umumy taraplary bilen birlikde olaryň her biriniň öz spesifiki aýratynlygynyň bardygyny subut edýär.

Lessing hem şekillendiriş sungatyny we poeziýany hakykata öýküne diýip hasaplaýar. Şu nukdaý nazardan seredeniňe, ol ikisiniň arasynda ýakynlyk bar. Emma ol ýakyndaky şekillendiriş

¹ Њ. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. 4 Москва, 1948стр.

sungaty bilen poeziýanyň arasyndaky tapawudy 15 sah ýoga çykarmaýar. Ol ikisi özleriniň predmeti boýunça-da, hili boýunça-da bir-birinden bütinleý tapawutlanýar. Ol tapawut, Lessingiň pikiriçe, diňe poeziýada we jiwopisde hakykatyň aýry-aýry serişdeler we tärler arkaly suratlandyrylýandygynyda bolman olaryň spesifiki mazmunynda-da bardyr.

Jiwopisçiniň esasy serişdesi belli bir giňlikde alnan göwre we reňkdir, şahyryň serişdesi bolsa belli bir wagtda eşidilýän düşnükli sesdir. Şahyr näçe jan etse-de, söz arkaly predmetiň, daşky görnüşini suratçynyň suratlandyryşy ýaly hut öz bolşunda doly suratlandyryp bilmez. Onuň tersine, suratçy näçe talantly bolsa-da, wagt bilen baglylykda dowam edýän hereketi, özgerişi şahyr ýaly doly we erkin suratlandyryp bilmez.

Lessing şu ýagdaýdan ugur alyp sungatyň her görnüşini hakykatyň bir tarapyny has doly çeper suratlandyrmaga ukyplydyr diýip belleýär. Sungatyň, aýry-aýry görnüşleriniň şol doly suratlandyryp bilýän taraplary-da olaryň spesifiki predmetleridir. Diýmek, şekillendiriş sungatynyň predmeti belli bir giňlikdäki göwre we onuň göze görnüp duran sypatydyr, poeziýanyň predmeti bolsa wagt bilen baglylykda dowam edýän hereketdir diýen teoretiki netijä gelýär. Lessingiň «durgunlyk teoriýasyna» garşy hereket teoriýasyny goýmagy realistik edebiýatyň ösmeginde örän uly rol oýnaýar. Edil şonuň ýaly-da, ol teoriýa şol döwürdäki dagynyk knýazlyklardan ybarat bolan Germaniýany bir bitewi döwlete öwürmek, halkyň durmuşyny gowulandyrmak we ş. m. möhüm ideýalary durmuşa geçirmek ugrunda hereket edýän adamlaryň janly obrazyny döretmekde, ol obrazlaryň üsti bilen halky terbiýelemekde hem möhüm ähmiýete eýe bolýar.

Lessing şekillendiriş sungatynyň we poeziýanyň özboluşly taraplary bilen birlikde, olaryň bir-birine ýakyn bolan umumy taraplarynyň bardygyny-da inkär ätmeyär. Mysal üçin jiwopisde predmetiň diňe daşky görnüşini däl-de, onuň belli bir pursatdaky hereketi-de suratlandyrylýar, poeziýada-da diňe hereket däl-de, predmetiň daşky görnüşini hem suratlandyrylýar we ş. m.

Suratçynyň çeken suratynda predmetiň daşky görnüşini has aýdyň, janly, täsirli bolup görüňär. Şahyr hem predmetiň daşky görnüşini şonuň ýaly suratlandyrmak üçin jan etmelidir. Ol beýan ediji poeziýadan daşlaşmalydyr diýip, Lessing talap edýär.

Poeziýada onuň esasy predmeti bolan hereket suratlandyrylanda, ýol hereket şahyryň ösüş bilen adamlaryň arasyndaky göreş bilen içgin gyzyklanýandygyny has aýdyň görkezýär. Şeýle bolanda okyjylar özlerini suratlandyrylýan herekete gatnaşýan ýaly duýýar. Beýan ediji poeziýada weli okyjy özüni aýdylýan zatlaryň synçysy ýaly duýýar. Şonuň üçin hem 16 nirede hereket ýok bolsa ol ýerde durmuşa bolan janly, aktiw gatnaşyk hem ýok, poeziýada ýok. Beýik teoretigiň bu pikiri söweşjeň häsiýetleri, duýgulary, hyjuwlary konkret — duýarykly formada beýan edýän edebiýatyň ösmeginde örän uly ähmiýete eýedir.

Lessing şekillendiriş sungatyna garanda, poeziýada adam häsiýetleriniň indiwiidual taraplaryny, içki gapma-garşylyklaryny, olaryň döreýişini, ösüşini has giň suratlandyryp bolýandygyny belleýär, obrazyny, indiwiidual tarapynyň, ondaky

içki gapma-garşylygyň, bolsa obrazyň, tipikligini gowşatman gaýtam, onuň reallygyny, ynandyryjylygyny, janlylygyny, durmuşa ýakynlygyny güýçlendirýändigini nygtap geçýär.

Lessing öz teoretiki işlerinde möhüm pikirleri öňe süren bolsa-da, onuň birnäçe zatlary, aýratyn-da, sungatyň taryhylygyny ünsden düşürendigini şol döwrüň görnükli nemes teoretigi Iogani Gerder (1744—1803), meşhur nemes dramaturgy we teoretigi Şiller belläp geçýärler. Gerderiň pikirçe, sungat döredijilik ukyby we bilimi bolan aýry-aýry adamlaryň önümi däl-de, бүтин halkyň önümidir; her halkyň poeziýasynda şol halkyň gylyk-häsiýetleri, adatlary, işleýiş we ýaşaýyş şertleri suratlanýar; olar hem aýry-aýry taryhy döwürlerde üýtgäp durýar; şonuň bilen birlikde poeziýada hem üýtgeşiklik bolup durýar; şoňa görä-de her döwrüň poeziýasynyň özbo-luşly häsiýetlerini, kanunlaryny şol döwrüň taryhy şertleri bilen baglylykda derňemelidir.

Gerderiň bu pikirine Şiller hem goşulýar we ony ösdürýär. Lessing teoretiki işlerinde öz döwüründäki sungatyň öňki döwürleriň sungatyndan tapawutlanyşy baradaky meselä üns bermändir. Ol meselä Şiller aýratyn üns berýär.

Gadymy döwürde, ýagny ilkidurmuş obşynasynda adamlar hemmetaraplaýyn sazlaşykly hereket edipdirler. Ideal bilen hakykatyň arasynda näsazlyk bolmandyr. Kapitalizmiň ösüp başlan döwüründe bolsa döwlet — buthanadan kanun — ahlakdan keyp — zähmetden serişde — maksatdan üzňeleşdi. Adam umumy zadyň aýratyn bir belegine çüýlendi. Ol herekete getirýän tigirlerinin sesini eşitmekden başga zat bilen meşgullanyp, özüni hemmetaraplaýyn ösdürip bilmeýär. Netijede-de şahsyýet bilen jemgyýetiň arasynda sazlaşyk galmaýar. Şonuň, üçin şahyrlar hem özleriniň subýektiw duýgularyny, özüniň ýüregini, özüniň jemgyýete bolan gatnaşygyny eserleriniň esasynda goýýarlar Şeýle ýagdaýy nazarda tutmak bilen Şiller öz döwürüniň şahyrlaryny subýektiw we sentimental şahyr hasap edýär.

Nemes edebiýatynyň halypasy Gyote (1749—1832) hem çeper edebiýatyň birnäçe teoretiki meseleleri barada ähmiýetli pikirler aýdypdyr. Onuň birnäçe edebi-tankydy işlerinde sungatyň durmuş bilen baglylykda ösýändigini, sungatyň mazmunyny **17** formasyny, gülläp ösüşini, pese gaçýşyny durmuşyň kesgitleýändigini baradaky pikir esasy orun tutýar. Edil şonuň ýaly-da ol tipiklik hakda, sungatyň jemgyýetçilik ähmiýeti hakda, sungatyň durmuş hakykatlaryny dogry suratlandyrmalydygy hakda, çeper eserlerde iň möhüm zadyň mazmun dygy hakda hem düýpli gürrüň edýär.

Edebi-teoretiki pikiriniň ösmegine beýik nemes filosofy, obýektiw idealizmi sistemalaşdyran Georg Fridrih Wilgelm Gegel (1770—1832) hem möhüm goşant goşýar. Ol durmuşyň we ondaky her bir zadyň gapma-garşylyk esasynda ösýändigini baradaky dialektikanyň kanunyny aýdyňlaşdyrýar. Onuň pikirçe, garşylygyň netijesi bolan ösüş бүтин dünýäniň esasy hem-de manysy bolup durýan haýsydyr bir absolýut ruhuň ýa-da absolýut ideýanyň öz-özünü aňlamasyndan ybaratdyr. Onuň öz-özünü aňlamasy-ýüze çykması bolsa ilki bilen tebigatdaky we durmuşdaky aýry-aýry konkret zatlarda, indiwiidual adamlarda başlanýar. Sungat eserleri-de indiwiidual adam obrazlarynda ideýany, ruhy ýüze çykarýar. Çeper obrazda ideýanyň, ruhuň ýüze çykması hudožnige bagly bolmadyk obýektiw

ýagdaýdadyr. Gegeliň pikirçe, eseriň mazmuny-da obrazda obýektiw ýagdaýda ýüze çykýan ruhuň, ideýanyň mazmunyndan ybaratdyr. Şonuň bilen birlikde ol häsiýetiň şol mazmundan üzňe dældigini, onuň sungatda esasy predmet bolup durýandygyny-da belleýär. Ýöne ol obýektiwizme çakdanaşa ýykgyn edenligi üçin hudožnigiň, ýazyjynyň öz subýektiw garaýyşy, ideýasyny — eseriň mazmunynyň subýektiw tarapyny hasaba almaýar, ol diňe hudožnigiň talantyny, ukybyny aňladýan zatmyş. Onuň bu pikiri bilen ylalaşmak mümkin däl.

Gegel ruhuň, ideýanyň — mazmunyň has aýdyň hem-de täsirli ýüze çykmagy üçin onuň eserde has duýarlykly suratlandyrylmalydygyny nygtaýar. Beýle etmeklik bolsa çeper eseriň estetiki-emosional güýjüniň ösmeginde hemişelik möhüm ähmiýete eýedir.

Bu de Germaniýada, öňde görüp geçenlerimiz ýaly, edebi-teoretiki pikirleriň ösmegi edebiýat hakdaky ylma uly goşant bolupdyr we çeper döredijiligiň ösmeginde örän uly rol oýnapdyr.

Gündogar klassyklarynyň edebi-teoretiki pikirleri.

Gadymy Gresiýada, Rimde, Hytaýda we başga birnäçe ýurtlarda bolşy ýaly, Orta Aziýada Zakawkaziýede hem edebi-teoretiki pikirler örän gadym döwürlerde ösüp başlapdyr. Emma III asyryň ortalaryndan X asyra çenli arap feolalarynyň hökümi süren döwründe yslam dini we dini-sholastik düşüňjeleri beýan edýän arap dilindäki edebiýatlar türki halklaryň arasynda ýaýradypdyr. Olaryň öz ene dillerindäki edebiýat we edebi ýadygärlikler araplar tarapyndan ýok edilipdir.^{18 sah} IX asyryň ahyrlarynda arap basybalyjylaryna uly zarba urlansoň, aýry-aýry feodal döwletler gurulýar. Şondan soňky döwürde araplaryň agalyk süren döwründäkä garanda edebiýatyň, ylmyň ösmegi üçin birneme gowy ýagdaý döreýär. Netijede, türki halklaryň arasyndan birnäçe meşhur alymlar, şahyrlar çykyp başlaýar. Olar çeper edebiýatyň we ol hakdaky ylmy garaýyşyň ösmeginde-de uly rol oýnaýarlar. Şolaryň in görnük-lilerinden biri Azerbaýjan halkynyň genial şahyry Ylýas Ýusup ogyly Nyzamydyr (1141—1203).

Ol özüniň ölmez-ýitmez çeper eserlerinde edebiýat baradaky garaýyşlaryny beýan edipdir. Ol her bir çeper eseriň ozaly bilen halkyň durmuşyny, aragatnaşygyny gowulandyr-mak üçin ýazylmalydygyny in esasy mesele hasaplapdyr. Ol muny hut şeýle prinsip boýunça eser ýazmak bilen anladýar. Galyberse-de, ol bu garaýyşyny «Sýrlar hazynasy» diýen poýemasynyň girişinde: «Many mülkünde şalyk süren şahyr tylla üçin ýazmaly däl, döredijiligiňi köşklere baglamaly däl»¹ diýip, gönüden-göni beýan edýär.

Nyzamynyň nygtap bellemegine görä, halk köpçüligine niýetlenen çeper eser dogruçyl bolmalydyr. Ol bu hakda öz deredijiligi bilen baglylykda söz açyp, şeýle diýýär:

Nyzamy, sen hak söz üçin döräpsiň,
Aslyň hakykatçy, şondan ýöräpsiň².

Nyzamynyň döwründe ýokary gatlagyň wekilleri özleri hakda dogry söz aýdýan adamlary gysypdyrlar. Beýik şahyr öz eserlerinde muňa garşy çykyp,

şalaryň hak söze ýol ber-meklerini isläpdir. Ol bu pikirini ýigrimi hekaýatdan ybarat bolan «Syrlar hazynasy» poýemasynyň «Sütemkär patyşa we hakykatçy adam hakynda hekaýa» diýen bölümünde has-da aýdyň beýan edýär. Ol hekaýatda hakykatçy garry adam patyşanyň ýüzüne seredip:

...Uludan kiçiden etmän utanjy,
Talap sen ýygnadyň hazyna-genji..

Weýran etdiň şäherleri, obany,
Rehm etmän hiç kime, kän içdiň gany³ —

diýýär. Şa garryny jezalandyрмаýar, gaýtam sylaýar. Ol «hak: söze ýurdunda ýol açýar».

Nyzamynyň hak söze ýol açmak baradaky bu garaýşy şalaryň zamanynda durmuşa geçjek garaýyş däl. Şeýle-de bolsa, şol döwürde başga hili ýol belli bolmansoň, beýik şahyr şalary adalatly bolmaga çagyrmak bilen hak söze ýol açmaga ymtylypdyr. **19** Nyzamy sözün, çeper edebiýatyň çuň ideýa-mazmunly we owadan formaly bolmalydygy barada düýpli pikirleri orta atýar. Ol bu hakda şeýle diýýär: «Söz manyly hem-de çeper bolmaly. Ol söz döredijiniň dodaklaryny ogşamaga getirmäge güýçli bolmalydyr. Şahyr her bir beýdi üçin atanyň ogul hakynda alada edişi ýaly alada etmelidir»¹.

Beýik şahyr gepleşikde we edebi eserlerde mazmuny az sözde beýan etmegiň zerurdygyny, onuň çeperçiligi güýçlendirýändigini belläp, «Az gürlemegiň owadanlygy» diýen şygrynda şeýle diýýär:

Dür ýaly söz saýla, az geple, az gül,
Az söz — dünýä bezeg, mysaly bilbil².

Köpsözlülük esere sowuklyk häsiýetini berýär. Manyny az sözde beýan etmeklik bolsa eserde ýylylyk, ýakymlylyk häsiýetini döredýär. Şonuň üçin hem ýylylyk bermeýän ýüz sany ýyldyz ýaly söz ulanmagyň ýerine ýylylyk berýän gün ýaly bir sözi ulanmagyň zerurdygyny Nyzamy nygtap geçýär:

Asmanda ýüz ýyldyz ýansa-da, ynan,
Bir güneş güýçli hem gowy şolardan,

Gekde ýalpyldasa her näçe ýyldyz,
Ol gündür dünýäni ýylydan ýalňyz³.

Beýik Nyzamynyň edebiýat baradaky şunuň ýaly pikirlerini Gündogar edebiýatynyň beýleki klassyklary has-da ösdüripdirler. Bu ugurda iň görnükli rol oýnanlaryň biri özbek edebiýatynyň beýik klassygy Alyşir Nowaýy (1441—1501) bolupdyr.

Alyşir Nowaýynyň döwrüne çenli Orta Aziýada edebi-teoretiki pikirler dürli görnüşlerde edebiýatçylaryň ýygnanyşyklarynda, mejlislerinde, dil bilimine degişli işlerde— sözlüklerde (980-nji ýylda aradan çykan Azhary al-Hyratynyň üç tomluk

arapça sözlügi, XI asyrda ýaşan Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwan lugat at-türki» we ş.m.), memuarlarda (ýatlamalarda), Rudaki (941—942-nji ýyllarda aradan çykan), Ferdöwsi (1020—1025-nji ýyllarda aradan çykan), Omar Haýýam (1123—1124-nji ýyllarda aradan çykan) ýaly ençeme meşhur akyldar şahyrlaryň çeper eserlerinde beýan edilipdir. Şunuň ýaly dürli formalarda beýan edilen edebi — ylmy pikirler aýry-aýry şahyrlara, aýry-aýry eserlere hem-de dil meselesine degişli pikirler bolupdyr. Tutuş bir edebi — ylmy taglymat formulirlenmändir. Şonuň üçin hem edebi eserlere baha bermegiň aýdyň kriterisi bolmandyr. Her kim öz hususy garaýşyna görä çeper esere baha beripdir. 20 Gündogarda bitewi edebi taglymatyň emele gelmeginde Alişir Nowaýynyň öňe süren edebi-teoretiki pikirleri örän uly ähmiýete eýe bolýar.

Nowaýy öz döwrüniň iň progressiw, iň medeniýetli, iň bilimli, iň paýhasly döwlet adamsy bolupdyr. Ol Hyratda patyşalyk eden Hüseýin Baýkaranyň ilki möhümdary, soň weziri bolup işlän döwründe (1469—1487) teýmuridler döwletini we medeniýetiň i ösdürmek meselelerine aýratyn üns berip, şol ugurda elinden gelenini aýamandyr. Nowaýynyň edebi—ylmy garaýyşlary-da onuň öňe süren şu hili syýasaty bilen baglanyşykly bolupdyr.

Nowaýy Nyzamyny iň beýik şahyr we öz halypasy hasaplamak bilen birlikde, edebiýatyň jemgyýetçilik funksiýasy dogruçylygy, çuň manylylygy, çeperçiligi barada onuň öňe süren pikirlerini has-da ösdürýär. Nyzamynyň edebiýat baradaky garaýyşlaryny baş sany aýry-aýry eserden («Sýrlar hazynasy», «Hosrow—Şirin», «Leýli—Mejnun», “Ýedi gözel», «Isgendernama») ybarat bolan «Hamsasynda» we beýleki çeper eserlerinde beýan edişi ýaly, Nowaýy hem çeper edebiýat baradaky pikirlerini «Hamsasynda» («Haýratal — ebrar» — «Parasatlynyň ajaýyplygy», «Perhat we Şirin», «Leýli — Mejnun», «Sabai saýýar» — “Ýedi planeta», «Saddi Iskendar» — «Isgender seňneri») we başga edebi eserlerinde beýan edýär.

Nyzamy ýaly Nowaýy hem çeper edebiýatyň jemgyýetçilik funksiýasy adalatyň dabaralanmagyna, halkyň aragatnaşygynyň gowulanmagyna we bagtly ýaşamagyna hyzmat etmekden ybaratdyr diýip düşüňjani öňe sürýär. Ol şu mesele boýunça özi we döredijiligi barada söz açyp, şeýle diýýär:

Ýüregim teşnedir ýagşylyk, ýagta,
Aýdymym dyzaýar adalat, bagta¹.

Meniň eserlerim halkyň ýüregne
Ýol tap, ýara sen olaryň geregne².

Nowaýy edebiýatyň birnäçe spesifiki meselelerini aýdyňlaşdyrmaga-da edebiýatyň şu hili jemgyýetçilik funksiýasyndan ugur alyp çemeleşýär. Onuň pikiriçe, halka hyzmat etmek, ony terbiýelemek, onuň aňyny ösdürmek üçin ozaly bilen edebiýatda halkyň durmuşy, arzuwy bilen berk baglanyşykly çuň manyly (ideýaly) mazmun bolmalydyr. Ol muny ençeme ýerde nygtap belleýär:

Öýňi bezeg bilen bezejek bolsaň,
Şeýle gur: oň özi owadan bolsun.

Goý, batly ýaňlansyn seniň kapyýaň
Ajaýyp manyly bolsun hekaýaň¹.

Lowurdaşyp altyn şaýy geýminiň
Bezegi ajaýyp bolsa-da onuň,

Seredende öwşün atsa-da daşy,
Ýakymly bolsa-da onuň görnüşi.

Onuň gозelligi içdedir-içde,
Ol gозellik — many. Şondadyr güýç-de!

Her şygry göýäki asman mysaly,
Pikir hem ondaky ýyldyzlar ýaly³.

Nowaýy Nyzamada, ozaly bilen onuň eserleriniň çuň mazmun lylygy, ol mazmun lylyk halka şeker ýaly süýjüligi iň ýokary baha berip, şeýle ýazýar:

Sahypalar şypa tapýar pikirden
Ol pikir kä müşk, käte şekerdir⁴.

Beýan etjek bolýan çuň mazmunyny ilki bilen şahyryň öz pugta özleşdirmelidir, soň beýan etmelidir. Bu pikirini Nowaýy öz döredijiligi bilen baglylykda gürrüň, edende has aýdyň beýan edýär:

Ähli surat maňa şeýle bir aýdyň:
Hemmesin ýürekde çyrdym-da goýdum⁵,

Nowaýy şahyryň çuň mazmuny ýöne bir beýan etmän ony ýüreginiň ody bilen taplap beýan etmelidigini, şeýle otly eseriň halkyň ýüregini-de ýylatjakdygyny nygtap belleýär:

Ýüregmi, galammy berkitsem men-de,
Sözlere ägirt güýç bererdim şonda.

Eger men ýetsemdim arassa duýga,
Men öz sungatymy götärdim beýge⁶.

Çuň ýürekden diýmek isleseň, sen eý,
Otly hyjuw bilen otly şygry söý!

Sowuk toslamana etmezler yşgy,
Bolar ol tagamsyz, süýndürilen goşgy⁷.

Sözüm hakykaty aýdýan söz bolup,
Ýürekleri ýylatsady köz bolup⁸.

²² sah Nowaýynyň pikirçe, ýangynly goşgyny ýangynly ýüregi bolan şahyr döredip biler. Halkyň durmuşy, bagty üçin ýanmaýan adam ýangynly şygry döredip bilmez. Söweşde duşmany ýenip üstünlik gazanmakda mekirlik uly rol oýnaýar, emma ylymda, sungatda mekirlik bilen üstünlik gazanyp, yz galdyryp bolmaýar. Şonuň üçin hem ylym, sungat, edebiýat meýdanyndaky söweşe giren adam öz ýüregini mekirlik, galplyk ýaly duýgulardan arassa-lamalydyr.

Nowaýy öz döwründe ýörgünli bolan nezire bilen baglanyşykly gürrüň edende, her bir çeper eserde öň aýdylmadyk zadýň aýdylmalydygyny, şeýle bolanda ol eseriň, halk üçin gerekli boljakdygyny-da nygtap belleýär:

Geçenlerini nazaryndan sypdyran
Hazynasyn tapyp, üstün açsaň sen,

Bolar ýaly halkyň söýgüsine laýyk,
Beýan et sen ony, bilsin halaýyk.

Halkyň öz aýdanny öňki durkuna
Gaýtalap aýtmaklyk gerekmiş kime?¹

Beýik şahyr kyssa bilen şygryň tapawudy barada-da durup geçýär:

Pytranyny sözlere biz kyssa diýýäs,
Söz sazlaşsa, şygry diýip at goýýas².

Kyssa-da ýagşy, emma sözler sazlaşanda, has-da gowy bolýar — olar batly ýaňlanýarlar.

Şygry formalarynyň içinde Nowaýy mesnewi formasyny gowy hasaplapdyr:

Giň bolýar şygryda sözleriň ýeri,
Özara sazlaşsa iki setiri³.

Türki halklaryň edebiýatyny ösdürmekde Nowaýynyň in uly hyzmatlarynyň biri-de çeper edebiýatyň dili babatda eden işleridir. Türki halklaryň şahyrlary Orta Aziýada araplar höküm süren wagtynda (VIII asyryň ortalaryndan X asyra çenli), arap dilinde, samanidler döwründen ýagny X asyrdan başlap pars dilinde eserler ýazypdyrlar. Ol eserler halk köpçüligine düşnüksiz bolupdyr. Şonuň, üçin hem Nowaýy türki dilde eser döretmek meselesine aýratyn üns berip, şol ugurda göreşipdir. Ol özüniň ajaýyp eserlerini türki dilde ýazmak bilen birlikde, beýleki türki şahyrlary-da öz dilinde eser ýazmaga çagyrypdyr. Bu göreşinde Nowaýa Huseýn Baý-kara-da uly kömek beripdir. Ol türki şahyrlaryň öz dillerinde eser

ýazmaklary barada ýörite perman hem çykarypdyr, ²³ öz eserlerini türki dilde ýazan şahyrlary hormatlamak, sylaglamak ýaly çäreleri-de geçiripdir. Türki şahyrlary üçin öz ene dilinde şygyr ýazmak we ony okamagyň tehnikasy boýunça ýörite gollanmalar hem ýazylypdyr¹. Şunuň netijesinde käbir şahyrlar türki dilde ýazmaga başlasalar-da, halkdan daşda durýan birnäçe edebiýatçylar öz eserlerini pars dilinde ýazmaklaryny dowam etdiripdirler. Nowaýy olary tankyt astyna alypdyr.

Nowaýy türki halklara öz ene dilinde ýazylan eseriň gerekdigini şeýle eseriň olaryň söýüsini gazanjakdygyny bellemek bilen «Perhat we Şirin» poýemasynyň ahyrynda şeýle ýazýar:

Ýöňe türki taýpalary hem ýurdy —
Hemmejesi diňe maňa el berdi...

Şirazdan Türkmeni diýarna çenli,
Horasandan Hytaý diwana çenli,

Türki halklar türk diliniň baýdagyň
Erkin götermäge hemişe taýyň

Agyr ýagdaýlarmyň bolmak ýesiri,
Men türki dilinde ýazdym eseri².

Çeper edebiýatda öz ene dilini ornaşdyrmak ugrundaky göreşinde Nowaýynyň gazanan iň uly üstünligi onuň 47 müň setirden ybarat bolan öz eserlerini köne özbek dilinde ýazmagydyr. Özüniň ajaýyp eserlerini öz ene dilinde ýazmak bilen ol diliň dürli janrlarda eserler döretmek üçin pars dilinden hiç bir jähtden kem durmaýandygyny, gaýtam, köp babatlarda artykmaçdygyny praktiki taýdan tassyk edýär. Ol muny diňe bir praktiki taýdan subut etmek bilen çäklenmän «Muhakýmet il-Lugataýn» («Iki dil hakda pikirlenme») diýen traktatynda ylmy taýdan-da aç-açan görkezýär.

Nowaýy ol traktatynda iki dili deňşdirmek arkaly türki diliň leksika we semantika taýdan pars diline garanda baýdygyny, şoňa görä-de dürli janrlarda eser döretmäge şahyra giň mümkinçilik berýändigini belleýär, köp-köp mysallar getirmek bilen ony subut edýär. Türki dildäki aýratynlyklary bolan manyny adladýan «iýmek», «içmek» diýen sözlere derek pars dilinde «hurden» diýen «aw», «guş» diýen sözlere derek «şikar» diýen bir söz ulanylýar. Nowaýy şunuň ýaly mysallar getirip, manyny inçe apratynlyklary bilen beýan etmekde türki dilde giň mümkinçiligiň bardygyny belleýär.

Ondan soň ol türki dilde sinonimleriň we omonimleriň pars dilindäkä garanda köpdügi barada pikir ýöredýär we my sallar ^{24 sah} getirýär. Türki dilde omonimleriň köp bolmagy, tuýug görnüşinde şygyr ýazmak üçin has amatly ýagdaý döredýär. Şuny nazarda tutmak bilen Nowaýy doly tuýug ýazmaklyk türki şahyrlara mahsusdyr diýen netijä gelýär.

Nowaýy pars dilindäki birnäçe zatlaryň atlarynyň türki dilinden geçen

atlardygyny-da belleýär. Mysal üçin galpak, şyrdak, ýalak, ýaglyk, ýaby, öýüň aýry-aýry bölekleriniň atlary bolan uzak, ganat, gözenek, uk, bagyşbag, bosaga we ş. m.

Goşulmalar arkaly bir sözden täze many aňladýan söz ýasamakda-da türk dilde giň mümkinçiligiň bardygyny barada Nowaýy öz ylmy traktatynda degerli mysallara esasanlyklyklyk pikir ýöredýär. .

Nowaýy, ýokarda görüp geçenlerimizden başga-da, edebiýatyň halkylygy, döredijilik bilen şahyryň şahsyýetiniň bir-birine baglylygy ýaly möhüm meseleleri gozgaýan «Majalisun-nafais» («Nepis adamlaryň mejlisi»), şygry düzmegiň tehnika, tärleri barada «Mizanyl-awzan» («Şygry kadalarynyň ölçegleri») ýaly birnäçe işleri ýazypdyr.

Özbek edebiýatynyň beýik klassygy Nowaýynyň beýan eden şunuň ýaly edebi-teoretiki pikirleri türk halklaryň edebiýatynyň ösmeginde örän uly taryhy ähmiýete eýe bolupdyr.

Beýik türkmen klassyk şahyry Magtymguly (XVIII asyry) hem Nyzamy, Nowaýy ýaly Gündogaryň beýik klassyklary bilen bir poziniýada durupdyr we olaryň progressiw edebi—ylmy garaýyşlaryny ösdürýär. Magtymguly öz edebi — ylmy garaýyşlaryny, Gündogar klassyklarynyň köpüsine mahsus bolşy ýaly, çeper eserlerinde beýan edipdir.

Magtymguly çeper edebiýat baradaky garaýyşlaryny, ozaly bilen şol garaýyşlary boýunça eser döretmek bilen aňladýar. Onuň goşgularynda öz döwrüniň möhüm meseleleri gozgalýar, tolgunlandyryjy çuň, mazmun halkyň öz çeper dilinde beýan edilýär. Şonuň netijesinde-de beýik şahyryň eserleri halkyň durmuşy bilen has ysnyşykly baglanyşýar. Müň uň beýle bolmagy beýik şahyryň çuň, mazmuny, durmuşdan gelip çykýan progressiw ideýany halka düşnükli dilde beýan etmegiň ähmiýetine düşünenligi zerarlydyr. Şeýle düşüňjesi bolmasa, onuň bize miras galdyran ajaýyp goşgularyny döretmegi mümkin däldir. Müň uň hut şeýle bolýandygyny marksistik estetikaň görnükli wekili A. W. Lunaçarskiý hem «Puşkin tankytçy» diýen makalasynda nygtap belleýär.

Magtymguly özüniň çeper edebiýata bolan garaýyşlaryny ençeme eserlerinde gönüden-göni hem beýan edýär. Onuň pikirine, şahyr öz eserlerini galp şöhrat, bet gazaň üçin ýazman il-halk üçin olaryň adamsöýümlük, watançylyk, dostluk, agzybirlilik, zähmetseýerlik ýaly duýgularyny has-da ösdürmek üçin şonuň ýaly duýgulary dabaralandyrmak üçin ýazmalydyr. Magtymguly bu pikirini: **25**

Erk isteýip ajaýyp destany satma,
Iline bagş eýläp ötgül, Pyragy¹ —

diýmek bilen aýdyň beýan edýär.

Şonuň ýaly örän möhüm jemgyýetçilik ähmiýetli wezipäni berjaý etmek bilen baglanyşykly bolan ençeme çeper döredijilik meseleleri boýunça-da Magtymguly gymmatly pikirleri orta atýar. Ol «Pukaraýam» diýen goşgusynda özi hakda gürrüň etmek bilen birlikde, çeper eseriň «dertlere derman», «jansyzlara jan» bolmalydygyny, «gözsüzleriň gözi», «lallaryň sözi», «il-günüň ýüzi»... bolmalydygyny aýk aňladýar. Bu ýerde Magtymguly her bir şahyryň öz döwrüniň wajyp meselelerine paýhaslylyk bilen seslenmelidigini, halky

durmuşyna çuň aralaşýan eserler döretmelidigini, şeýle edeninde, onuň eserleriniň il derdine ýarajakdygyny belleýär.

Dogruçyllyk çeper edebiýatyň in gowýy sypatlarynyň biridir. Dogruçyl çeper eserler ynandyryjy, täsirli bolmak bilen birlikde, halky-da dogry terbiýeleýär. Magtymguly muňa çuň düşünişdir. Onuň pikiriçe, dogruçyllyk adamy-da, çeper eseri-de bezeýän in esasy zatdyr. Şonuň üçin hem ol: «Magtymguly dogry söze ten bergil», «Magtymguly, ýalan-ýaşryk sözleme» diýip, gaýta-gaýta aýdýar.

Magtymguly şahyryň hakykaty dogruçyl beýan etmeligi, onda-da ýanyp beýan etmelidigi barada şeýle diýýär:

Magtymguly, ýangyl, öçgöl,
Ýa lal otur, ýa dür saçgyl!²

Beýik şahyryň hakykaty şeýle belent hyjuw bilen wasp etmek baradaky pikiri çeper edebiýatyň in möhüm meselelerinden biridir. Obrazly aýdanda, lirikadaky hyjuw tebigaty oýandyryýan ýaz gününüň ýylylygy ýaly, adamyň duýgularyny oýandyryýan ýylylykdyr. Eseriň ideýasy-da şol ýylylyk bilen adamlara täsir edip bilýär. Magtymguly bu pikirini diňe bir nygtap öňe sürmek bilen çäklenmän ony öz döredijiligiňde-de doly amala aşyrypdyr.

Hakykaty dogruçyl hem-de belent hyjuw bilen çeper suratlandyrmak üçin şahyryň hakykata belet bolmagy, ony çuň özleşdirmegi zerurdyr. Şonuň üçin hem dogruçyllyk, ýokary hyjuwlylyk barada çynlakaý gürrüň eden beýik şahyryň durmuşa belet bolmak, görüp ýazmak barada aýtman durmazlygy mümkin däl. Magtymguly bu hakda şeýle diýýär:

Magtymguly öwüt bergil söz bile,
Eşiden deň bolmaz, gören göz bile...³

26

Diller diýer görüp-görüp,
Akyl keser sorup-sorup...¹

Her bir şahyr durmuşda köp zatlary görýär. Emma şahyr gören zatlarynyň hemmesini däl-de, olaryň in esasyalaryny saýlap almak we şony suratlandyrmak bilen möhüm manyny — ideýany öňe sürmeli. Bu şahyryň döredijiligiňi many — ideýa taýdan ýokary geterýän eserleriniň ähmiýetini ulaldýan in esasy zatlaryň biridir. Magtymguly bu meseläniň çeper döredijilikde örän uly orun tutýandygy, hut şonuň üçin özüniň bu ugurda ýadawsyz göreşendigi barada şeýle diýýär:

Magny bazarynda haýaýta döndüm,
Şirin gazal donuň biçdim, ýaranlar².

Magtymguly çuň mazmuny az sözde beýan etmeklige aýratyn uly ähmiýet berýär. Ol «ne bar manysyz söz uzamak bilen!» diýip, köp sözlülige üzül-kesil garşy çykýar.

Beýik şahyr giň manyny diňe bir az sözde däl-de, ony ýakymly, çeper dilde beýan etmegiň zerurdygy barada-da mühüm pikiri orta atýar:

Bildigiňçe, mydam ýagşy sözlegil;
Ýagşy söz tapmasaň otur sem bolup³.

Çuň, mazmuny çeper formada beýan etmek — düre barabar eser döretmek üçin ussatlygyň zerurdygy barada söz açmak bilen şahyr: «dur ýasalmaz ussatsyz» diýip, örän ýerlikli belleýär.

Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň şunuň ýaly edebi-ylmy pikirleri diňe öz döwründe däl häzirki döwürde-de edebiýatyň we edebiýat hakyndaky ylmyň ösmeginde örän uly ähmiýete eýedir.

Nyzamy, Nowaýy, Magtymgulydan başga-da Gündogaryň Hafyz, Abdyrahman Jamy ýaly birnäçe klassyklary hem öz çeper eserlerinde edebiýat baradaky pikirleriňi beýan edipdirler. Olaryň hem pikiri esasan ýokarda görüp geçen klassyklarymyzyň pikiri ýalydyr.

Rus rewolýusion demokratlaryň edebi-teoretiki pikirleri

XIX asyrdaky rus rewolýusion demokratlaryň edebi-teoretiki pikirleri marksistik edebiýat teoriýasynyň derän döwrüne çenli bolan edebiýat hakyndaky ylmyň taryhynda iň görnükli orny eýeleýär.

Rus rewolýusion demokratlary Russiýada feodal-jemgyýetçilik gurluşyň krizise batan we krepotnoýçylyk düzgünine garşy halk hereketiniň güýçlenen döwründe ýaşapdyrlar. Olar **27**

öz döwrüniň jemgyýetçilik hadysalary bilen çuňdan gyzyklanypdyrlar we progressiw hadysalaryň giň gerim almagy ugrunda göreşipdirler. Çeper edebiýaty-da şol göreş bilen ýag-ny zähmetkeş halkyň durmuşy, aladalary, arzuwlary bilen ýakyndan baglanyşdyrmagy öz öňlerinde beýik maksat edip goýupdyrlar.

Rus rewolýusion demokratlarynyň edebi tankyt mekdebini esaslandyryjy Wissarion Grigorýewiç Belinskiý (1811 — 1848) bolupdyr. Ol döredijilik işiniň başlarynda, ýagny 30-njy ýyllarda idealistik filosofiýanyň täsirinde bolupdyr. Ol özüniň ilkinji uly işi bolan «Edebi hyýallar» (1834) diýen makalasynda «dünýä ýalňyz ebedilik ideýanyň dem almagydyr, ýalňyz ebedi hudaýyň pikiridir», sungat we edebiýat hem «ebedi ideýanyň» beýany bolmalydyr diýen idealistik pikiri öňe sürýär. Emma Belinskiý köp wagt geçmänkä, "ol pikirden el çekýär we 40-njy ýyllaryň başyndan başlap, materialistik poziniýa geçýär. Şondan soň Belinskiý edebiýatyň predmetini başga hili kesgitleýär:

«Tebigat sungatyň hemişelik nemüň asydyr, tebigatdaky iň beýik we asylly zat bolsa -adamdyr»¹. Beýik tankytçy şeýle diýmek bilen «tebigatdaky iň beýik we asylly zat» bolan adamyň real durmuşyny dogry suratlandyrmagy çeper edebiýatyň esasy wezipesi edip belleýär.

Belinskiý edebiýat tebigaty we adamlary hut bolşy ýaly dogry suratlandyrmaly diýmek bilen edebiýat hakykatyň kopiýasy bolmalydyr diýen düşüňjani öňe sürmeýär. Tersine, ol real hakykatyň aýry-aýry taraplaryny

umumlaşdyryp suratlandyrmagy nygtaýar. «Romanda ýa-da powestde, hiç bir tipiki zat — köpe mysal bolarlyk zat — görünmese, ondaky gürrüň berilýän zatlar naturadan käçe yhlas bilen göçürilip ýazylsa-da, okyjy bularyň içinden hiç bir naturallık tapyp bilmez»².

Belinskiý umumlaşdyryp suratlandyrylýan zatda indiwiđual, şahsy tarapyň hem bolmalydygyny, şeýle bolanda, çeper obrazda hakykatyň dogry şöhlelenjekdigini düýpli subut edýär.

Beýik tankytçy obrazlylygy sungatyň we edebiýatyň iň esasy özboluşly alamaty hasap edýär. Onuň pikiriçe, edebiýat bilen ylmyň tapawudy olaryň mazmunynda däl-de, şol mazmuny işleýiş usulyndadyr, ýagny ylmyň subut edýänliginde, edebiýatyň görkezýänligindedir. Belinskiý ylym bilen edebiýatyň formasyndaky aýratynlygy dogry kesgitlese-de, olaryň mazmunynyň birdigi barada ýöredýän pikirinde ýalňyşlyk goýberipdir. Ol ýalňyşlygy marksistik estetikanýň görnükli wekili Plehanow berk tankyt edip, şeýle ýazýar: «Eýsem-de, 28 her bir pikiri janly obrazda aňlatmak mümkin däl (mysal üçin katetleriň kwadratlarynyň jemi gipotenuzanyň kwadratyna deňdir diýen pikiri aňlatjak bolup görüň) şeýle bolsa, onda Gegel, (onuň bilen birlikde biziň Belinskimiz hem) haçan-da «filosofiýanyň predmete näme bolsa, sungatyň hem predmeti şoldur» diýenlerinde, bütinleý ýalňyşýarlar»¹. Plehanow şeýle diýmek bilen sungatda, edebiýatda spesifiki formanyň bolşy ýaly, spesifiki predmetiň mazmunyň hem bolmalydygyny belleýär.

Belinskiý edebiýatyň obrazly formasy barada häzirki döwre çenli ähmiýetini ýitirmeýän örän möhüm pikirleri orta atypdyr. Ol şahyr, ýazyjy ideýany gury sözler bilen beýan etmek arkaly däl-de, obrazlar arkaly aňlatmalydyr, çeper eseriň esasy ideýasy gahrymanlaryň hereketiniň göreşiniň duýgusynyň, garaýyşlarynyň üsti bilen aýdyňlaşdyrylmaly-dyr, ideýanyň janly bolmagy obrazlaryň janly bolmagyna baglydyr diýen teoretiki pikirleri çuňdan esaslandyrýar. Onuň pikiriçe, eseriň çeperçiligini kesgitleýän zatda halkylyk, tebigylyk, dogruçylyk bilen birlikde obrazyň janlylygydyr. Tüýs çeper eserlerdäki gahrymanlar özleriniň «iň kiçijik hemme aýratynlyklary bilen — ýüz keşbi bilen sesi bilen ädim ädişi bilen pikir, ädişi bilen siziň önüňizde diri adam ýaly ör turup durýarlar». Ýazyjynyň çeperçilik ussatlygy hem obrazy şeýle janlandyryp bilýänligine baglydyr.

Belinskiý edebi eseriň çeperçiligine ideýadan üzne seretmeýär. Çeperçilik möhüm jemgyýetçilik ideýalary janly formada şekillendirilen wagtynda gözelleşýär. Belinskiý «sungat adamlaryň wagtyny hoş geçirmäge hyzmat etmelidir, ol belli bir ideýany ündemek üçin azara galmaly däl» diýen düşüňjani öňe süren «sap sungat» ýa-da «sungat sungat üçindir» atly teoriýanyň tarapdarlaryny ýangynly hyjuw bilen ýazgarýar: «Sungatyň jemgyýet bähbitlerine hyzmat etmek hukugyny elinden almagyň özi — ony ýokary götermek däl-de, kemsitmeklikdir, çünki munuň özi ony iň bir janly güýçden ýagny pikirden mahrum etmeklikdir, ony bir hili meslik güýmenjesine, elini işe degirmeýän ýaltalaryň oýunjagyna öwürmeklikdir. Munuň özi hatda sungatyň ýaşaýyş kökünü gyrmaklykdyr»².

Beýik tankytçy edebiýatda halkylyk, millilik ýaly häsiýeti ösdürmäge-de

aýratyn üns beripdir. Edebiýatyň halky bolmagy üçin halkyň hemme gatlaklarynyň suratlandyrylmagy zerurdyr. Eger ýokary gatlagyň wekilleri okamaga mümkinçiligi barlygy üçin ylymly bolsa, aşak gatlagyň wekili daýhanlaryň käbiriniň başga babatlarda, meselem, akyl, duýgy we 29 häsiýet barada olardan ýokary bolmagy mümkin. Şonuň üçin hem tutuş halka mahsus bolan häsiýet, endik, düşünje we şuna meňzeşleri çeper edebiýatda görkezjek bolsaň, aşak gatlagyň-da, ýokary gatlagyň-da adamlarynyň obrazyny döretmeli. Belinskiý şu babatda Gogola örän ýokary baha berýär we onuň garamaýak gahrymanlaryna hüjüm edýän tankytçylary berk ýazgarýar.

Edebiýatyň halkylyk meselesi diňe bir halkyň dürli gatlaklardan bolan wekilleriniň obrazyny döretmek bilen çözülmeyär. Ol obrazlarda halka mahsus bolan milli aýratynlyklar hem görkezilmelidir. Puşkiniň eserlerinde rus edebiýatynyň, rus ýüreginiň rus diliniň rus häsiýetiniň şeýle tämiz, arassa, gözəl şekillendirilenligi üçin Belinskiý oňa rus milli şahyry diýýär. Beýik tankytçynyň pikiriçe, edebi eseriniň milli bolmagy ony döreden şahyryň ýazyjynyň, hut öz naturasynyň ruhunyň, ýaşayşynyň — bütin bolşunyň milliligine baglydyr.

Belinskiý eseriň diňe milli bolmagynda däl, onda salyhatlylyk, sypaýylyk, ýangynlylyk, tukatlyk, sowuklyk ýaly häsiýetleriň bolmagynda-da şahyryň ýazyjynyň şahsyýetiniň kän uly rol oýnaýandygyny hemme zatdan beter nygtap belleýär: «...shahyryň döredijilik işiniň çeşmesi — onuň şahsyýetinde ýüze çykyan ruhdyr, şonuň üçin onuň eserleriniň ruhy we häsiýeti baradaky birinji düşündiriş onuň şahsyýetinden gözlenmelidir»¹. Şahyryň ýazyjynyň şahsyýeti onuň serlerindäki özboluşlylygyň hem çeşmesidir. Şahyryň özgäne mahsus bolmadyk häsiýet eserinde bolup bilmez. Özboluşly ugruň «ýazýan adamyň diňe bir kellesinde däl-de, ozaly bilen onuň ýüreginde, ganynda bolmalydygyna» üns bermek gerekdigini Belinskiý ýazyjynyň esaslandyran ugruny, stilini döretmekde esasy mesele edip goýýar.

Belinskiiniň edebiýatyň ideýalylygyny, halky demokratik ruhda terbiýelemekdäki roluny ýokary götermek baradaky asyly pikiri onuň ähli işleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Ol pikir beýik tankytçynyň in soňky işleriniň biri bolan «Gogola ýazan hatynda» has-da nygtalýar.

Belinskiden soň onuň edebi-teoretiki pikirleri, estetiki garaýyşlaryň G. Çernyšewskiý weň A. Dobrolýubow tarapyndan has-da ösdürilýär.

Nikolaý Gawrilowiç Çernyšewskiý (1828—1889) sungata bolan materialistik garaýşy teoretiki taýdan esaslandyrýar. Ol özüniň «Sungatyň hakykata bolan estetiki gatnaşygy» 853) diýen meşhur dissertasiýasynda sungatyň hakykata boş gatnaşygyny hemme taraplaýyn derňemek bilen sungata bolan idealistik garaýşa berk zarba urýar. Çernyšewskiý ol işinde idealistik estetikanyň real ha kykatdaky 30 gözelligi kämilleşen gözelligi däl, hakyky gözelligi hakykatdan daşdaky absolýut ideýadyr diýen nädogry teoriýasynyň garşysyna çykyş edýär we materialistik garaýyş bilen gözellige aýdyň kesgitleme berýär: «Gözelligiň hakyky kesgitlemesi şeýledir: Gözellik diýmek ýaşayşdyr; haýsy zatda adam öz düşünişi ýaly ýaşayşy gerýän bolsa, şol zat gözeldir; haýsy predmet adama ýaşayşy ýatladýan bolsa, şol predmet gözeldir»¹.

Çernyšewskiý gözelligi şeýle kesgitlemek bilen synply jemgyýetdäki ýokary

hem-de aşak gatlagyň şekillerinde gозelligi ölçermegiň dürli-dürlüdigini-de belleýär. Ol zähmet çekýän oba gyzynyň ýüzüniň ter ýañaklarynyň gyzgylt, bedenleriniň berk, eliniň aýagynyň uly bolýan-dygyny, ýöňekeý halkyň şeýle görnüşe gозel diýip düşüňändigini, zähmet çekmeýän aristokratlaryň gyzynyň bolsa ýüzleriniň soluk, eliniň aýagynyň kiçi bolýandygy, muskulynyň gowy ösmeyändigini, şeýle-de bolsa, onuň aristokratlara gозel bolup görüňändigini we gозellige şunuň ýaly dürli-dürli düşünmegiň sosial sebäplerini çuňdan beýan edýär.

Çernyšewskiý gозellik barada şeýle pikiri öňe sürmek bilen sungatda, edebiýatda ýaşamaga, ösmäge ukyply bolan zatlary gозellik hökmünde suratlandyrmagy esasy mesele edip goýýar. Onuň pikirine, edebiýatyň predmeti diňe bir duýga täsir edýän gозellik bolman ähli gyzykly zatlar bolmalydyr. Şeýle diýmek bilen ol edebiýaty predmete, mazmuna baýlaşdyrmagy, onda diňe bir gowy zatlary däl-de, durmuşyň otrisatel tarapyňyň-da suratlandyrylmagyny göz önünde tutupdyr. Şeýle bolanda, «edebiýat durmuşyň okuw kitaby» bolup, adamlaryň durmuşa bolan garaýşyny, aň düşüňjesini hemme taraplaýyn ösdürüp biler.

Şeýle etmek bilen Çernyšewskiý öz halypasy Belinskiň «sap sungat» teoriýasynyň tarapdarlaryna garşy başlan göreşini has-da çuňlaşdyrýar. Şonuň bilen birlikde ol «sungat sungat üçindir» diýen galp teoriýanyň syýasy manysyny-da aýdyňlaşdyrýar. Ol «teoriýa» zähmetkeş halk köpçüliginiň durmuş meselelerini suratlandyrmak, olaryň sosial, syýasy demokratik we ş. m. düşüňjelerini ösdürmek ýaly möhüm işlerden edebiýaty daşlaşdyrmak üçin perdedir. Ol «teoriýa» edebiýaty ýokýary gatlagyň wagtyny şowhun-şagalaňly geçirmäge hyzmat edýän serişde öwürjek bolýan «teoriýadyr». Şonuň üçin hem ol «teoriýa» az sanly eliboşlara ýarasa-da, adamlaryň örän köp belegine ýaramaýar, ýigrenji bolup görüňär.

Çernyšewskiý «sap sungat» teoriýasynyň tarapdarlaryna garşy berk göreş alyp barmak bilen birlikde realizmi, edebiýatyň ideýa-çeperçiligini ösdürmek meselelerine degişli ençeme möhüm teoretiki pikirleri öňe sürüpdir. 31

Durmuşy giňden dogry suratlandyrmak edebiýatdan edilýän birinji talapdyr. Bu talaby berjaý etmegiň esasy serişdesi-de tipikleşdirmektir. Sungatyň iň esasy wezipesi tipik obraz döretmekden we şonuň üsti bilen adamlarda durmuşyň ösüş kanunlary baradaky düşüňjani ösdürmekden adamlary durmuşyň otrisatel taraplaryna garşy göreşmäge, durmuşy öňdebaryjy adamlaryň — rewolýusionerleriň garaýyşlaryna laýyklykda özgertmäge ruhlandyrmakdan ybaratdyr. Çernyšewskiniň taglymaty boýunça durmuşda diňe köp duş gelyän zat tipik bolman az duş gelyän zatlar hem eger olar jemgyýetiň ösmeginde möhüm rol oýnaýan bolsa tipikdir.

Çernyšewskiý edebiýatyň çeperçilik meselesine onuň ideýa-mazmuny bilen baglylykda seredýär. «Çeperçilik formany ideýa laýyk gelmeginden ybaratdyr; şoňa görä-de eseriň çeperçilik derejesiniň nähilidigini anyklamak üçin eseriň esasynda ýatan ideýanyň hakykatlygyny berk derňemek zerurdyr. Eger ideýa galp bolsa, çeperçilik hakda söz hem bolup bilmez, sebäbi formada galp we gelşiksiz işlenen zat bolar»¹.

Çeperçilik diýmek söz owadanlamak dälidir. Ol möhüm ideýany aňladýan janly obrazlary döretmäge hyzmat etmelidir. Şonuň üçin hem Çernyšewskiý

Belinskiň pikirini dowam etdirip: «Çeperçiligiň birinji talaby: predmete hakyky öz bolşunda okyjy göz önüne getirip biler ýaly edip suratlandyrmakdan ybaratdyr»² diýip belleýär.

Köpsözliligiň eseriň esasy ideýasyny, obrazlaryny aýdyňlaşdyrmaga hyzmat etmeýän epizodlaryň eseriň çeperçiligine, bitewiligine zyýan ýetirýändigini we şuna menzeş birnäçe möhüm meseleler barada Çernyšewskiý düýpli hem-de dogry pikirler ýöredipdir.

Belinskiň Çernyšewskiniň edebi-teoretiki pikirlerini Nikolaý Aleksandrowiç Dobrolýubow (1836—1861) gorapdyr we ösdüripdir. Ol durmuşyň özgerip durýandygyny, şonuň bilen birlikde öz materialyny durmuşdan alýan edebiýatyň hem özgerýändigini nygtap belleýär. Şonuň üçin her bir esere baha berlende, onuň döredilen döwrüniň jemgyýetçilik şertlerinden ugur alynmalydyr.

Dobrolýubow öz halypalarynyň pikirini dowam etdirip, çeper eserleriň ýokary ideýalyly-gy, dogruçyllygy, obrazlaryň janly bolmalydygy baradaky meselelere aýratyn üns beripdir. Ol çeper eserlerdäki dogruçyllygyň nämelere baglydygyny anyklaşdyrýar.

Ozaly bilen çeper eseriň dogruçyl bolmagy tötänleýin zatlary däl-de, möhüm hem-de tipik zatlary suratlandyrmak bilen baglanyşyklydyr. Tötänleýin zatlar hem durmuşda 32 bolýar, emma olar durmuşyň düýp manysyny, ösüş kanunyny, häsiýetli taraplaryny aýdyňlaşdyrmakda möhüm tipik zatlarça ýokdur.

Suratlandyrylýan hadysanyň beýleki jemgyýetçilik hadysalarynyň içinde nähili orna we ähmiýete eýedigini anlatmak hem eseriň dogruçyl bolmagy üçin zerurdyr.

Eserdäki wakalaryň baglanyşygynyň we ösüşiniň durmuşdaky wakalaryň baglanyşygyna we ösüşine laýyk gelmegi-de çeper suratlandyrmagyň dogruçyl bolmagy üçin esasy şertleriň biridir.

Dobrolýubow hem tipiklik, halkylyk ýaly meseleleri durmuşy çeper suratlandyrmakdaky dogruçyllyk, ýagny realizm bilen berk baglanyşdyrýar. Onuň pikirine, dogruçyllygyň bolmadyk ýerinde, hakyky tipik obraz hem, halkylyk hem bolup bilmez.

Rus rewolýusion demokratlarynyň şular ýaly möhüm edebi-teoretiki pikirleri edebiýatyň durmuşa ýakynlaşmagynda, has uly jemgyýetçilik ähmiýetine eýe bolmagynda, edebiýatda realizmiň halkylygyň, ideýa-çeperçiligiň ösmeginde ägirt uly rol oýnady.

Beýik rus tankytçylary bilen birlikde, Puşkin Gogol, Turgenew, Şedrin Tolstoý ýaly meşhur rus ýazyjylarynyň edebiýatyň halkylyk, millilik, ýokary ideýalylyk, realizm, tipiklik, çeperçilik kimiň möhüm meseleleri babatda oýlanmalary edebi-teoretiki pikirleriň ösmegine gymmatly goşant boldy. Olaryň öňe süren teoretiki pikirleri häzirki döwürde hem çeper edebiýatyň we ol hakdaky ylmyň ösmeginde örän uly ähmiýete eýe bolup durýar. 33

MARKSISTIK-LENINÇILIK EDEBIÝAT TEORIÝASYNÝŇ DÖREMEGI WE ÖSMEGI

Marksyn we Angels in edebi-teoretiki pikirleri.

Dünýä proletariatynyň beýik genileri Karl Marks (1818—1883) we Fridrih Angels

(1820—1895) jemgyýetiň sosial-ykdysady gurluşy barada, edil şonuň ýaly-da jemgyýetçilik aňynyň formalary barada täze hakyky ylmy taglymaty esaslandyrdylar we ösdürdiler. Olar jemgyýetçilik ylymlarynda, şol sanda edebiýat baradaky ylymda-da rewolýusion özgerişik etdiler. Olar jemgyýetçilik aňynyň beýleki formalary bilen birlikde edebiýatyň, sungatyň-da jemgyýetiň ösüşi bilen baglylykda döreýşiniň ösüşiniň obýektiw kanunlaryny aýdyňlaşdyrdylar.

Marksistik estetiki taglymatdan öň hem edebiýat we sungat baradaky ylma degişli köp işler edildi. Marks we Angels olaryň iň gymmatly taraplarynyň hemmesini döredijilikli peýdalanmak bilen çeper döredijilige bolan garaýşy, ol hakdaky ylmy dialektiki materializm esasynda görüp-eşidilmedik derejede ösdürdiler we çuňlaşdyrdylar.

Marksyň Angelsiň çuňdan esaslandyrmagyna görä, edebiýat we sungat adamlaryň hakykaty çeperçilik taýdan özleşdirmek, ruhy we emosional duýgularyny ýüze çykarmak, estetiki duýgularyny kanagatlandyrmak zerurlygy netijesinde döräpdir. Jemgyýetiň ösdügiçe, adamlaryň hem ruhy dünýäsi baýlaşýar, estetiki duýgulary giňelýär. Ol ösüş bolsa edebiýatyň sungatyň ýaýbaňlanmagy üçin zerurlyk bolup durýar.

Sungaty onuň döremegi, ösmegi üçin adamlaryň zerur bolan gözelligi duýgusy we talabyny emele getiren zat zähmet bolupdyr. Adamlar zähmet arkaly önüm öndürenlerinde, tebigaty özgerdenlerinde, özleriniň talabyny ödär ýaly onuň hiline, formasyna üns bermeli bolupdyrlar. Şonuň netijesinde-de olarda gözelligi düşüňjesi döräpdir we özleriniň şol gözelligi düşüňjesine laýyklykda önüm öndürýärdiler hem tebigaty üýtgedipdirler.

Adamlaryň gözelligi baradaky düşüňjesi, durmuşy çeper 34 formada aňlaýyşlary, jemgyýetiň ösüşi, özgerişi bilen baglylykda ösüp, özgerip durýar. Hut şonuň üçin hem Marks we Angels adamlaryň aňyny olaryň jemgyýetçilik durmuşy kesgitleýär diýip belleýär. Şeýle bolsa, onda jemgyýetçilik aňynyň ähli formalaryna, şol sanda edebiýata we sungata-da öz döwriň ykdysady, syýasy, sosial durmuşy bilen berk baglylykda düşüňip bolar.

Jemgyýetçilik aňynyň ösmeginde ykdysady durmuş esasy rol oýnaýan bolsa, jemgyýetçilik aňy, onuň bir görnüşi bolan sungat hem ykdysady durmuşyň ösmegine uly täsir edýär. Bu hakda Angels şeýle ýazýar: «Syýasy, hukuk, filosofik, dini, edebi, çeperçilik we ş. m. ösüş ykdysady ösüşe esaslanýar. Emma olaryň hemmesi bir-birine we ykdysady esasa-da täsir edýär»¹. Bu bolsa aňyň dürli formalarynyň, şol sanda edebiýatyň, sungatyň-da örän uly jemgyýetçilik ähmiýetiniň bardygyny görkezýär.

Marks we Angels edebiýatyň, sungatyň ösmegi ykdysady durmuşyň ösüşine baglydyr diýmek bilen aýry-aýry halatlarda ol gatnaşygyň belli bir derejede bozulýandygyny-da belleýärler. Aýry-aýry konkret taryhy döwürlerde ykdysady durmuşyň ösmedik ýerinde filosofiýa pikirleriň diňe edebiýatyň sungatyň ösmegi ýa-da onuň tersine bolmagy-da mümkin

Iki müň ýyl çemesi mundan ozal Gresiýada, Rimde önümçiligin primitiw bolan wagtynda, sungat we edebiýat gülläp ösüpdir. «Gul eýeçilik

demokratiýasynyň ösmegi we ýurduň garaş syzlygy ugrundaky watançylyk ýokary geterilişi gadym grek sungatynyň gülläp ösmegi üçin esas boldy. Grek sungatyna mifologiýa güýçli täsir edipdir, şol mifologiýada bolsa hakykat halk fantaziýasy esasynda aňlalmazdan çeperçili bilen täzeden işlenipdir. Marksýň aýdyşy ýaly, «grek mifologiýasy diňe bir grek sungatynyň gorhanasy bolmak bilen çäklenmän onuň esasy hem bolupdyr»².

Kapitalizm döwründe önümçiligiň ösüş prosesi bilen şahsyýetiň hemmetaraplaýyn ösüş prosesiniň arasyndaky sazlaşyk barha we barha kemelýär. Kapitalizm döwründe tehnika-nyň, ýagny önümçilik serişdeleriniň ösmegi netijesinde tebigy baýlyklar has giň gerim bilen özleşdirilýär. Emma bu progres bütün jemgyýete däl-de, az sanly ekspluatatorlary peýdasyna hyzmat edýär. Netijede, kapitalistik jemgyýetde sanly ekspluatatorlar baýlaşýar, köp sanly zähmetkeşler bolsa gedaýlaşýar. Zähmetkeş köpçüligi ylmyň, sungatyň gazananlaryny doly peýdalanmak mümkinçiligini ýitirýär. Aç ölmezlik aladasyna gark bolan zähmetkeş adamda sungatyň suratlandyrýan gözelliglerini duýmak üçin gerek bolan estetik duýgy-da kütekleşýär. Marks şol ýagdaýy nazarda tutup: «Gaýgy-aladaly, 35 mätäçlik çekýän adam hatda iň gözəl posada düşünmeýär»¹ diýip belleýär.

Ekspluatatorlarda hakyky estetiki duýgular ösmeýär. Olaryň estetiki duýgusynyň ornuny eýelemek duýgusy tutýar. Olar üçin ähli gözellik baýlykda, pulda jemlenýär. Puluň bolsa sen gözəl. Elsiz-aýaksyz maýyp bolsaň hem sen hemmelerden güýçli. Sen başgalary özüçe garaşly edip bilýärsiň. Sen islän gözəl zadyňy alyp bilýärsiň. Kapitalizmde puluň hemme zada erk ediji guýji bar. Şeýle bolanlygy üçin ekspluatatorlar gözelligi estetiki duýgy arkaly däl-de, pul bilen kesgitleýärler. Şonuň üçin hem olara haýsy zat özleriniň baýlygyny, puluny artdyrmaga hyzmat edýän bolsa, şol zat gözəl. Häzirki imperializme hyzmat edýän edebiýatyň, sun-gatyň azgynçylyk, jynsparazlyk, jedbazlyk ýaly zatlary gözellik hökmünde suratlandyrmagy-da şol sebäplidir. Ol zatlar imperialistler üçin puly, baýlygy artdyrmagyň serişdesi bolup durýar.

Hakyky gözelligi suratlandyrýan edebiýat, sungat eserleri imperialistleriň bähbidine hyzmat etmeýär. Şonuň üçin hem olar progressiw sungatyň, edebiýatyň ösmegine her hili ýollar bilen päsgel berýärler.

Marks kapitalizmdäki ruhy ýaşaýşyň şunuň ýaly ýagdaýlaryny derňemek bilen «kapitalistik önümçilik ruhy önümiň belli-belli ugurlaryna, mysal üçin sungata we poeziýa duşmançylykly gatnaşykdadyr»² diýen netijä gelýär. Şeýle bolanda, ykdysady durmuş bilen jemgyýetçilik anynyň aýry-aýry görnüşleriniň aýratyn-da edebiýatyň arasyndaky gatnaşyk gowşaşýar Ol bolsa edebiýatyň ösmegi üçin amatsyz ýagdaýy emele getirýär.

Marks adamlaryň estetiki duýgusy, ony kanagatlandyrýan edebiýat, sungat hususy eýeçiligiň ýok edilen wagtynda, ýagny sosializm we kommunizm döwründe gülläp öser diýip, öňden görüjilik bilen kesgitleýär.

Marks we Angels aýry-aýry jemgyýetçilik şertleriniň adamlaryň estetiki duýgusyna, edebiýata, sungata edýän täsirini çuňdan esaslandyrmak bilen edebiýatyň, sungatyň öwredijilik, terbiýeleýjilik ähmiýeti barada, onuň spesifikasi kanunlary we aýratynlyklary barada-da sosial pikirleri orta atypdyrlar.

Marks we Angels aňlamagyň materialistik teoriýasyny esaslandyrmak bilen edebiýat, sungat eserlerini derňemäge-de şol teoriýa esasynda çemeleşipdirler.

Hakykat adamyň duýgularynda, düşünjesinde, pikirinde şöhlenenmek bilen aňlanylýar. Edebiýat, sungat hem hakykaty aňlamagyň bir görnüşidir. Marks we Angels şeýle diýip 36 bellemek bilen edebiýatyň, sungatyň hakykaty aňladyjylyk roluna örän uly baha beripdirler. Angels fransuz jemgyýeti barada öz döwründäki ähli taryhçylaryň, ykdysatçylaryň, statistleriň kitaplaryndan okap öwrenen zatlaryna garanda, Balzagyň «Adamzat komediýasyny» okap, köp zatlar öwrenendigini aýdýar. Bu bolsa realistik edebiýatyň öwredijilik ähmiýetine ýokary baha bermekdir.

Marks we Angels synply jemgyýetde ekspluatatorlara hyzmat edýän edebiýatyň we sungatyň real hakykaty dogry suratlandyrmagyndygyny, okyjylaryň aňyny her hili galp düşün-jeler bilen bulaşdyrýandygyny hem nygtap belleýärler.

Synlaryň arasynda ykdysady göreş bilen birlikde ideologiki göreş hem dowam edýär. Edebiýat, sungat hem şol ideologiki göreşden çetde durmaýar, haýsy-da bolsa bir synpyň ideologiýasyny, bähbitlerini öňe sürýär. Burjuaz ideologlary bu hakykaty diňe sözde inkär etse döwürlerde, hakykatda, iş ýüzünde edebiýata, sungata, jemgyýetçilik ylymlaryna öz ideologiýasyny propagandirletmek üçin jan edýärler. Marks we Angels : «Burjuaziýa wraçy, ýuristi, ruhanyny, şahyry, ylym adamsyny özüniň hakyna tutma işgärlerine öwürdi»¹ diýmek bilen bu ýagdaýy gaty gowy aýdyňlaşdyrýar.

Bir-birine düşman synplara bölünýän jemgyýetde edebiýatyň, sungatyň synpylyk häsiýetine konkret taryhy şertler bilen berk baglylykda seretmelidigine-de Marks we Angels nygtap belleýärler. Jemgyýetiň taryhy ösüş prosesinde aýry-aýry synlaryň gatnaşygy, durmuşda tutýan orny üýtgäp durýar. Burjuaziýa feodalizme garşg göreşip, ondan üstün çykýança, edebiýatyň ösmeginde uly rol oýnaýar. Burjuaziýa häkimiýeti eline alyp, býurokratlaşyp, galplaşyp başlan wagtynda, aýratyn-da imperializm stadiýasyna öten wagtynda, progressiw edebiýatyň ösmegine böwet bolýar-da, öz synpy bähbitlerine hyzmat edýän edebiýaty sungaty ösdürmäge jan edýär. Ine şol wagtda, edil jemgyýetçilik durmuşynda bolşy ýaly, ideologiýada-da, onuň bir görnüşini bolan edebiýatda-da synpylyk has ýitileşýär, has aýdyň formalarda özüni görkezip başlaýar. Marks bu ýagdaý hakda gürrüň edip, şeýle diýýär: «Şol pursatdan başlap, praktiki we teoretiki synpy göreş barha äşgär we wehimli formalara geçýär»².

Şeýle bolanda, burjuaziýa ylymda, edebiýatda we sungatda beýan edilýän zatlar dogrumsy ýa-da nädogrumsy diýen meseläni ýeňsä zyňýar-da, ol beýan edilýän zatlar burjuaziýanyň bähbidine hyzmat edip bilýärmisi ýa-da ýok diýen meseläni öňe sürýär. Şeýlelikde, burjuaziýa edebiýaty, sungaty galplaşdyrýar, hakykaty dogry suratlandyrmakdan daşlaşdyrýar.

Bu ýagdaýy nazarda tutmak bilen birlikde Marks we Angels 37 käbir halatlarda konserwatiw synpyň wekili bolup durýan realist ýazyjylaryň eserlerinde durmuşyň dogry suratlandyrylýandygyny-da belleýärler. Angels Balzagyň döredijiligi barada gürrüň edende, bu meseläni has-da anyklaşdyryp, şeýle ýazýar: «Balzagyň hut öz synpy simpatiyalaryna we köňe syýasy düşüňjelerine

garşy gitmäge mejbur bolandygyny, onuň, öz gowy gerýän aristokratlarynyň ýykylmagynyň gutulgysyzdygyny görendigini we olary şondan oňat kysmata mynasyp däl adam hökmünde suratlandyrandygyny hem-de onuň geljegini hakyky adamlaryny az we tapyp boljak ýerin-de görendigini men realizmiň örän beýik ýeňişleriniň biri, garry Balzagyň has gymmatly aýratynlyklarynyň biri hasap edýärim»¹.

Şeýle häsiýet durmuşa çuň düşüňýän onuň ösüş tendensiýalaryny düýpli aňsyrýan realist ýazyjynyň döredijiligiň-de obýektiv suratda emele gelýär. Onuň ýaly ýazyjynyň eserlerinden gelip çykýan obýektiv ideýa, ol ýazyjynyň öz subýektiv ideýalary bilen bap gelmeýär. Marksýň we Angels iň aýry-aýry halatlarda käbir ýazyjynyň döredijiliginde şeýle gapma-garşylygyň bolmagyny we onuň sebäplerini düşündirmegi geçmişiň edebiýatyny öwrenmekde örän möhüm ähmiýete eýedir.

Marks we Angels progressiw edebiýaty proletariat ideologiýasynyň rewolýusion göreşiň sostaw bölegi hasaplamak bilen onuň ýaly edebiýatyň ösmeginde möhüm ähmiýete eýe bolan birnäçe edebi-teoretiki pikirleri öňe sürüpdirler. Şu babatda olaryň iň esasy üns beren meselesi realizm meselesidir. Rewolýusiýanyň bähbitlerine hyzmat edýän edebiýata burjuaz edebiýatyndaky ýaly durmuşy galplaşdyryp suratlandyrmak gerek däldir. Proletariata hakykata dogry göz ýetirmek gerek. Şoňa görä oňa hyzmat edýän edebiýat hem hakykaty dogry suratlandyrmalydyr.

Durmuş hakykatlaryny dogry suratlandyrmak, ýagny «realizm detallaryň dogrulygyndan başga-da, tipik häsiýetleriň tipik ýagdaýlarda dogry suratlandyrylmagyny-da göz önünde tutýar»².

Eger häsiýetiň açylmagyna sebäp bolýan ýagdaýlar, şertler tipik bolmasa, gahrymanyň obrazynyň, onuň üsti bilen aňladylýan ideýanyň tipikligi, ynandyryjydygy gowşaýar. Edil şonuň ýaly realizm hem gowşaýar. Şeýle bolanda, ol eser okyjylara dogry, aýdyň düşünje-de berip bilmeýär.

Angels tipik ýagdaýda suratlandyrylýan tipik häsiýetiň gahrymanlaryň janly hereketlerinde, göreşlerinde ýüze çykarylyp görkezilmelidigini hem realizmiň esasy talaby hökmünde kesgitleýär. Bu hakda Angels özüniň F. Lassala, onuň «Frans fon Zikingen» diýen dramasy barada ýazan hatynda 38 şeýle diýýär:- «Her niçik-de bolsa, meniň pikirimçe, şahsyýet diňe näme iş edýänligi bilen däl-de, işi nähili edýänligi bilen hem häsiýetlenýär...»¹.

Obraz gahrymanyň edýän işiniň hereketiniň üsti bilen aýdyňlaşdyrylanda, has janly, has konkret-duýarlykly bolýar. Eger ýazyjy, şahyr gahrymanlarynyň obrazyny işde, göreşde aýdyňlaşdyrman olara bolan öz garaýşyny gönüden-göni beýan etmegiň üsti bilen aýdyňlaşdyranda, okyjynyň öz garaýşy boýunça gahrymanlara baha bermek mümkinçiligini çäklendirýär. Eger ýazyjy şahyr gahrymanlaryny «batyr», «gorkak», «mekir» we ş. m. diýip, öz adyndan häsiýetlendirmän olaryň edýän işini, hereketini suratlandyryp görkezmek arkaly häsiýetlendirende, okyja öz garaýşy, düşünişi boýunça gahrymanlara baha bermäge çäklendirilmedik mümkinçilik berýär. Şeýle bolanda, realizm ýazyjynyň garaýşyna bagly bolmadyk ýagdaýda, obýektiv suratda ýüze çykýar. Şonuň üçin hem F. Angels Margarita Garknesse ýazan hatynda: «Awtoryň garaýşy näçe

gizlin bolsa, bu sungat eseri üçin şonça gowudyr»² diýip belleýär. Angels çeper edebiýatda her bir taryhy döwrüň in möhüm jemgyýetçilik ideýalaryny realizmiň şu hili häsiýetli talaplaryna laýyklykda suratlandyrmagyň zerurdygyny, realizmiň geljekki ösüş ugrunyň hem hut şondan ybaratdygyny geniallyk bilen nygtaýar.

Marks we Angels çeper edebiýatyň şunuň ýaly ençeme meselelerini takykklamak bilen öňde baryjy ideýalary beýan edýän realistik edebiýatyň ösmegi üçin deňi-taýy bolmadyk iş edipdirler. Olaryň jemgyýetçilik durmuşynyň ähli meseleleri boýunça öňe süren hakyky beýik ylmy taglymatlary bilen birlikde, edebiýat baradaky taglymaty-da çeper döredijilik prosesine ylmy esasyda dogry akyl ýetirmegiň açary boldy.

Marksyň Angelsiň durmuşy çeper suratlandyrmak baradaky ylmy teoretiki pikirleri ençeme marksistler tarapyndan propagandirlenýär we ösdürilýär. Fransuz sosialisti, marksizmiň görnükli teoretigi we propagandisti Pol La-farg (1842—1911) Marksýň, Angelsiň şagirdi, german sosial -demokraty Frans Mering (1846—1919), görnükli rus marksista Plehanow (1856—1918) we başgalar marksistik taglymaty we onuň belegi bolan marksistik estetikany propagandirlemekde hem ösdürmekde köp işler etdiler.

Aýratyn-da Plehanow edebiýatyň we sungatyň teoriýasyna degişli meseleler bilen has-da gyzyklanypdyr. Ol Marksýň, Angelsiň estetiki pikirleriniň dowam etdirip, kapitalizmiň öndüriji güýçleri doly ulanmaga böwet bolşy ýaly, çeper döredijilik işinde-de talantlary gysýandygyny, burjuaziýanyň 39 tarapyndaky hudožnigiň dogry, progressiw ideýa bilen ruhlanmak mümkinçiligiň ýokdugyny nygtaý belleýär.

Plehanowyň sungat baradaky köp işiniň içinden özen bolup geýýän zat adamlaryň adyny olaryň ykdysady durmuşy kesgitleýär diýen marksistik taglymatdyr. Plehanow ol pikiri tassyklamak bilen ykdysady ösüşiň jemgyýetçilik aňyna şol sanda edebiýata we sungata käbir halatlarda gönüden-göni sap görnüşde täsir etmeýändigini belleýär. Onuň pikiriçe, ykdysady durmuşdaky özgerişik synplaryň arasyndaky göreşde özgerişiniň emele gelmegine getirýär, sungat hem synplaryň arasyndaky göreşe baglydyr. Şoňa görä-de siwilizleşen halklaryň durmuşyndaky synplaryň göreşini öwrenmek we ony nazarda tutmak bilen şol halklaryň edebiýatyna we sungatyna dogry düşünişip bolar.

Plehanow şonuň ýaly birnäçe möhüm pikirleri öňe sürmek bilen birlikde, edebiýatyň, sungatyň käbir teoretiki meselelerine idealistik pozisiýadan hem çemeleşipdir. Şeýle-de bolsa, onuň marksistik estetika degişli eden birnäçe işleriniň dogry taraplary edebiýatyň, sungatyň ösmeginde uly ähmiýete eýedir.

Marksistik edebi-teoretiki pikirleriň ösüşinde Leniňçilik etap.

Marksýň, Angelsiň beýik taglymatyny W. I. Lenin (1870—1924) täze döwrüň—imperializm we proletar rewolýusiýasy döwrüniň şertlerine laýyklykda hem-de sosializm gurluşygynyň praktikasy bilen baglylykda döredi-jilikli ösdürdi. W. I. Lenin edebiýat, sungat baradaky marksistik taglymatynyň ösmegine-de örän uly goşant goşdy.

W. I. Lenin tarapyndan hemmetaraplaýyn işlenilip düzülen şöhlelenme teoriýasy hakykata akyl ýetirmegiň ähli görnüşleriniň şol sanda hakykata

çeperçilik taýdan akyl ýetirmegiň hem iň esasy kanunalaýyklaryna ylmy esasyda çuň düşünmäge has-da giň mümkinçilik açdy.

Reaksion burjuaz estetikasy, aýratyn-da XX asyryň başlaryndaky reaksiýa ugurlaryň biri bolan mahizm akyl ýetirilýän obýektiw hakykaty inkär etmek bilen adamyň aňy, onuň bir görnüşi bolan edebiýat, sungat hem durmuşa bagly zat däldir, ol subýektiw zatdyr diýen galp düşüňjani öňe sürýärler. Lenin «Materializm we empiriokritinizm» diýen genial eserinde ol idealistik düşüňjani ahyryna çenli paş edýär we akyl ýetirişiň marksistik teoriýasyny ösdürýär.

Lenin adam aňynyň obýektiw hakykaty şöhlelendirýändigini, ol hakykatyň biziň bilimlerimizniň we düşüňjelerimiziň hem obýektiw mazmuny bolup durýandygyny nygtap, şeýle diýýär: «Dälihanada bolmadyk ýa-da idealist filosoflardan sapak almadyk, aklyly ýerindäki her bir adamyň «sada realizmi» zatlaryň, sredanyň, dünýäniň biziň ten duýgymyza, biziň aňymyza, biziň Menimize we umuman adama garaşsyz bitaraplygyndan ybaratdyr... Biziň ten duýgularymyz, biziň aňymyz 40 daşarky dünýäniň diňe obrazydyr we şona görä-de, suratlandyrylýan zat bolmasa, suratyň bolup bilmejekdigi öz-özünden düşnükli»¹.

Leninçilik şöhlelenme teoriýasynyň bu düzgüni adam aňynyň bir görnüşi bolan sungatyň we edebiýatyň hem düýp çeşmesiniň suratlandyryýan zadynyň obýektiw hakykatdygyny görkezýär.

Adam ten duýgulary arkaly aňynda şöhlelenýän real hakykatdaky predmetleriň hadysalaryň umumy sypatlaryna, kanunalaýyklyklaryna abstrakt pikirlenme arkaly akyl ýetirýär. Bu bolsa ýazyjynyň, şahyryň obraz dörediş prosesinde-de degişlidir. Ýazyjy, şahyr öz aňynda suratlanýan durmuşyň aýry-aýry predmetleriniň wakalarynyň, hadysalarynyň umumy taraplaryny, kanunalaýyklyklaryny abstrakt pikirlenme arkaly anyklaşdyrýar we şeýlelikde obrazlary, hadysalary tipizasiýalaşdyrýar. Eger ýazyjy aňynda şöhlelenýän predmetleriň hadysalaryň umumy taraplaryny, kanunalaýyklyklaryny abstrakt pikirlenme arkaly dogry kesgitlep bilmese, onda ol obrazy-da dogry tipizasiýalaşdyryp bilmez, hakykaty-da dogry suratlandyryp bilmez. Şonuň üçin hem W. I. Lenin ýazyjynyň öz eseriňde suratlandyryýan zadyna düýpli belet bolmalydygyny nygtap belleýär. «Awtor öz hekaýalaryny özüne nämälim tema bagyşlan mahalynda, çeperçiliksiz bolup çykýar»².

Leninçilik şöhlelenme teoriýasy obýektiw hakykatyň edebiýatda, sungatda şöhlelenişiniň spesifiki aýratynlyklaryny-da nazarda tutýar. Ýazyjy durmuşdaky ençeme predmetlere, hadysalara degişli bolan umumy sypatlary, kanunalaýyklyklary ylymdaky ýaly abstrakt-logiki formada däl-de, konkret-duýarlykly indiwiidual ýagdaýda alnan indiwiidual zatlarda — indiwiidual obrazlarda ýüze , çykaryp görkezmek arkaly beýan edýär. Şoňa görä-de Lenin Inessa Armanda ýazan hatlarynyň birinde «...çünki bu ýerde bütin düýp many indiwiidual ýagdaýdadyr, şu tipleriň häsiýetleriniň we psihikasynyň analizlenmegindedir»³ diýip görkezýär.

Lenin hakykaty aňlamagyň, ideologiýanyň taryhy taýdan şertlidigini belläp, şeýle ýazýar: «Mahlasý her hili ideologiýa taryhy taýdan şertlidir, emma her hili ylmy ideologiýa (meselem, dini ideologiýadan tapawutlylykda) obýektiw haky-

katyň, absolýut tebigatyň degişlidigi gürrüňsizdir»⁴. Bu düzgüniň edebiýata-da degişlidigini W. I. Lenin Tolstoýyň döredijiligi hakyndaky makalalarynda nygtap belleýär. «Eger-de biziň öňümüzde hakykatdan-da beýik hudojnik durýan **41** bolsa, onda ol öz eserlerinde rewolýuňiýanyň hiç bolmanda käbir düýpli taraplaryny suratlandyrmalydy»¹.

Lenin şeýle nukdaýnazardan çemeleşmek bilen «Hristos diwanasy bolup ýören pomeşik» Tolstoýyň «diňe rus durmuşynyň deňeşdirip bolmajak suratlaryny däl, eýsem dünýä edebiýatynyň hem birinji derejeli eserlerini beren genial hudojnikdigini» onuň döredijiliginiň mysalynda örän aýdyň subut edýär. Tolstoýyň reaksiýa häsiýetli öz dünýägaraýşy bilen onuň eserlerindäki realizm bilen baglylykda aýdyňlaşýan obýektiv ideýa bir-birine gapma-garşydyr. Munuň beýle bolmagyna-da şol döwrüň konkret-taryhy şertleriniň sebäp bolandygyny Lenin çuňdan beýan edýär.

L.N. Tolstoýyň döredijiligi esasynda has aýdyň we giňden aýdynlaşýan leninçilik şöhlelenme teoriýasynyň bu düzgüni döredijiliginde gapma-garşylyklar bolan ýazyjylaryň, şahyrlaryň eserlerini öwrenmekde we oňa baha bermekde ugur görkeziji esas bolup durýar.

Adam öz anynda şöhlelenýän durmuş hadysalaryna we predmetlerine belli bir garaýyş boýunça baha berýär. Emma halkçylar, aýratyn-da olaryň görnükli wekili bolan K. Mihaýłowskiý sosial hadysalary obýektiv analiz edýän marksistlere ol hadysalara bolan öz garaýyşlaryny beýan etmek gerek däl diýen düşüňjani öňe sürýär. Lenin ol düşüňjaniň nädogrudygyny paş edip, «Biz nähili mirasdan ýüz döndürýäris?» diýen belli makalasynda şeýle ýazýar: «ýekeje-de janly adam (synplaryň aragatnaşyklaryna düşünen bolsa) ol ýa-da başga synpyň tarapyna geçmän durup bilmez, şol synpyň üstünligine begenmän durup bilmez, onuň uçuran şowsuzlyklaryna gynanman durup bilmez, şol synpa duşmançylykly adamlara, yza galak garaýyşlary ýaýratmak bilen şol synpyň ösmegine päsgel berýän adamlara we şular ýalylara hem-de şulara meňzeşlere gahar etmän durup bilmez»².

W. I. Leniniň bu görkezmesi synply jemgyýetde ýaşan ýazyjylara we şahyrlara-da degişlidir. Olar stihýalaýyn ýa-da düşüňjelilik bilen haýsy-da bolsa esasan bir synpyň tarapyna geçmän şonuň bähbitlerini, ideýalaryny öňe sürmän sosial hadysalara şonuň garaýşy bilen baha bermän durup bilmez. Şeýle bolsa, onda ýazyjynyň eseri-de synpy bolman durup bilmez.

Lenin synply jemgyýetdäki ideologiýanyň, onuň bir görnüşi bolan edebiýatyň şunuň ýaly synpy häsiýetinden ugur alyp, sungatyň we edebiýatyň kommunistik partiýalaýynlyk prinsipini esaslandyrdy.

Partiýalaýynlyk synplylygyň ýokary düşüňjelilik bilen has aýdyň formada ýüze çykmasydyr. Lenin muny düşündirip **42** şeýle ýazýar: «Partiýalaýynlyk ýokary ösen synpy gapma-garşylyklaryň netijesidir we onuň syýasy taýdan aňladylmasydyr»¹. Edebiýatyň partiýalaýynlyk prinsipi-de, edebiýatyň rewolýusion synp bolan proletariatyň bähbitlerine gös-göni, açykdan-açyk düşüňjeli hyzmat etmelidigini aňladýar. Lenin edebiýatyň partiýalaýynlyk prinsipini «Partiýa guramasy we partiýalaýyn edebiýat» diýen meşhur makalasynda aýdyň kesgitleýär: «Edebiýat işi umumyproletar işiniň bir bölegi

bolmaly-dyr, bütün işçiler synpynyň düşüňjeli awangardy tarapyndan herekete girizilýän bir bitewi, beýik sosial-demokratik mehanizmiň «çarh jagazy we nurbatjygy» bolmalydyr. Edebiýat işi gurama-çylykly, bir kadaly, birleşdirilen sosial-demokratik partiýa işiniň sostaw bölegi bolmalydyr»².

Lenin «sap sungat» teoriýasyny öňe sürýän burjuaz ideologlarynyň sungat, edebiýat synplaryň, partiýalaryň garaýyşlaryny propagandirlemeli däldir, partiýalaýyn bolmaly däldir, partiýalaýynlyk edebiýatçynyň azatlygyny ýoga çykarýar diýen pikirlerini üzüň-kesil paş edýär: «Jemgyýetde ýaşap, jemgyýete dahysyz bolmaklyk bolmaz. Burjuaz ýazyjynyň, hudožnigiň, aktrisanyň azatlygy pul haltasyna, pula satylmaklyga, özüni ekletmeklige diňe perdelenen (ýa-da ikiýüzlilik bilen perdelenýän) ýapjalykdyr»³.

Burjuaz edebiýaty ahlaksyzlygy, azgynçylygy görkezmegi talap edýän burjuaz märekesinden azat däldir. Partiýalaýyn edebiýat bolsa diňe onuň ýaly zatlardan azat bolmak däl, zähmetkeş halkyň bagtly ýaşamagyna hyzmat edýän öňdebaryjy ideýalary beýan etmekde hemme tarapdan azatdyr. Partiýalaýyn edebiýatda «...şahsy ininiatiwa, individual meýillere uly gerim berilmegini, pikire we hyýala, forma hem-de mazmuna gerim berilmegini üpjün etmegiň gürrüňsiz zerurdygyna jedel ýok»⁴. Partiýalaýyn edebiýat prinsipy ýazyja sosializm ideýalaryny beýan etmekde doly azatlyk bermek bilen birlik-de, halkyň bähbidi üçin zyýanly bolan antipartiýa ideýalary ündemäge sähelçe ýol bermeýär. Bu bolsa edebiýatyň partiýalaýynlyk prinsipiniň gumanistik prinsipdigini, halka ýokary derejede hyzmat etmek prinsipdigini görkezýär. Lenin muny nygtap bellemek bilen şeýle ýazýar:

«Şunuň özi azat edebiýat bolar, çünki onuň hatarlaryna barha täze güýçleri nebis we karýera toplaman sosializm ideýasy hem-de zähmetkeşlere duýgudaşlyk toplar. Şunuň özi azat edebiýat bolar, çünki ol edebiýat dokmäde gahryman aýala, içi gysýan we garnyny ýag tutanlygy sebäpli görgi çekýän 43 «ýokarky gatlagyň on münlerçe» adamlaryna hyzmat etmän ýurduň güli, onuň güýji, onuň geljegi bolup durýan millionlarça hem-de on millionlarça zähmetkeşlere hyzmat eder»¹.

Edebiýatyň Kommunistik partiýalaýynlyk baradaky leninçilik prinsipi sosialistik edebiýaty ösdürmegiň teoretiki taýdan esaslandyrylan söweşeň programmasy we sosialistik realizm usulynyň teoretiki taýdan esaslandyrylmasy boldy.

Edebiýatyň partiýalaýynlyk prinsipi, onuň halkylyk prinsipi bilen organiki baglanyşyklydyr. Edebiýat biziň döwrümüzde Kommunistik partiýalaýyn bolman halky bolup bilmez, halky bolman hem Kommunistik partiýalaýyn bolup bilmez. Sebäbi Kommunistik partiýa bilen halk bir-birinden aýrylmazdyr, olaryň maksatlary-da, bähbitleri-de, garaýyşlary-da, göreşleri-de birdir. Şonuň üçin hem W. I. Lenin edebiýatyň halkylygy barada gürrüň edende, edebiýatyň Kommunistik partiýa tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän beýik göreşe halky düşüňjelilik bilen mobilizlemelidigini nygtap belleýär. Muny berjaý etmek üçin edebiýatyň halkyň durmuşy bilen berk baglanyşykly bolmagy, halkyň arzuw-isleglerini dogruçyl aňlatmagy zerurdyr. Bu barada Lenin Klaraňetkin bilen eden gürrüňinde şeýle diýýär: «Sungat halkyňkydyr. Ol özüniň çuňňur köki

bilen zähmetkeş halk köpçüliginiň iň giň jümmüşine gitmelidir. Ol köpçülige düşnükli bolmalydyr we köpçülik tarapyndan söýülmelidir. Ol köpçüligiň duýgusyny, pikirini, islegini birleşdirmelidir, olary ýokary götermelidir»².

Sungatyň halkylygy, partiýalaýynlygy baradaky Leniniň bu görkezmeleri Kommunistik partiýamyzyň edebiýat, sungat baradaky alyp barýan syýasatynyň esasynda ýatýan görkezmeleridir. Kommunistik partiýamyz beýik Leniniň bu görkezmelerini gyşarnyksyz berjaý etmek bilen sowet edebiýatynyň we sungatynyň ideýa-mazmun hem-de çeperçilik taýdan giň gerim bilen ösmegine adamzat taryhynda entäk görnüp-eşidilmedik mümkinçilik döretti.

Çeper edebiýatda hakykaty öz dialektiki bolşunda suratlandyrmak meselesinde-de marksistik-leninçilik taglymat deňi-taýy bolmadyk uly rol oýnady. Mälim bolşy ýaly, ol taglymat adamzat taryhynda ilkinji gezek tebigat we jemgyýetçilik durmuşynyň, ondaky ösüşiň özgerişini dialektiki häsiýetini çuň ylmy materialistik esasyda hemmetaraplaýyn subut etdi. Marksistik-leninçilik filosofiýa hakykatdaky ähli zatlaryň ösüşde, özgerişde, hereketdedigini, ösüşiň gapmogarşylykly göreşler esasynda dowam edýändigini, her bir jemgyýetçilik hadysasynyň, adam häsiýetiniň anyk tary-hylygyny takyklady. Marksistik-leninçilik taglymat bilen 44 ýaraglanan ýazyjynyň hem hakykaty dogry suratlandyrjak bolsa, onda ony öz dialektiki bolşunda, ýagny rewolýusion ösüşde, anyk taryhylykda görkezmeli dişi düşnükli. Hakykatyň materialistik dialektikasyna dogry düşünen sowet ýazyjylary ilkinji ädimlerinden başlap, durmuşy hem-de adam häsiýetlerini şeýle suratlandyrmaga girişdiler. Hut şonuň netijesinde-de bütinleý täze hilli edebiýat — sosialistik realizm edebiýaty emele geldi weli kämilleşdi.

W. I. Lenin täze tipli sosialistik edebiýaty hem-de medeniýeti ösdürmekde örän uly ähmiýete eýe bolan medeni mirasy özleşdirmegiň ylmy taýdan esaslandyrylan metodyny-da işläp düzdi. Ol özüniň «Marksizmiň üç çeşmesi we üç sostaw bölegi», «Milli mesele boýunça tankydy bellikler», «Ýaşlar soýuzlarynyň wezipeleri hakynda» we ş. m. birnäçe işlerinde sosialistik medeniýetiň ylmyň, edebiýatyň sungatyň öňki köne medeniýetiň ylmyň, edebiýatyň sungatyň gowy taraplarynyň dowamy hökmünde ösýändigini belleýär: «Proletar medeniýeti bilinmeýän bir ýerden somulap çykaýan medeniýet däldir, özlerine proletar medeniýeti boýunça specialistler diýip at berýän adamlaryň toslap tapan zady däldir. Bu zatlaryň hemmesi uçdantutma ugursyz zatlardyr. Proletar medeniýeti kapitalistik jemgyýetiň pomeýşikçilik jemgyýetiň çinownikçilik jemgyýetiň zulумы astynda adamzadyň emele getiren bilim zapaslarynyň kanunalaýyk ösüşi bolmalydyr»¹.

Şeýle diýmek bilen Lenin geçmişiň medeni mirasyny iňkär edýän we proletar medeniýetiň i bütinleýin täzeden döretmeli diýen düşüňjani öňe süren proletkultçylaryň ýörelgesiniň nädogrudygyny gutarnykly paş edýär.

W. I. Lenin synply jemgyýetde emele gelen medeniýetiň iki ugur boýunça ösändigini belläp, şeýle ýazýar: «Her bir milli medeniýetde, ösgün däl halda bolsa-da, demokratik we sosialistik medeniýetiň elementleri bar, çünki her bir milletde, zähmetkeş we ekspluatirlenýän köpçülik bolup, şol köpçüligiň ýaşaýyş şertleri demokratik hem-de sosialistik ideologiýany gutulgysyz döredýär. Emma her bir milletde burjuaz medeniýet (köplenjisinde bolsa onuň üstüne-de,

çernosotnýaýylyk we klerikal medeniýet) hem bar — onda-da diňe «elementler» görnüşinde däl-de, agalyk sürýän medeniýet görnüşinde bar»².

Ine şol iki ugruň demokratik we sosialistik elementli tarapyny ýokary gatlagyň medeniýetine gapma-garşy edip almak we ony tankydy garaýyş bilen özleşdirmek arkaly Kommunistik aň-düşünjäni, medeniýeti, ylmy, edebiýaty, sungaty ösdürmek mümkindir. Hut şonuň üçin hem Lenin komsomolyň III gurultaýynda sözlän sözünde bu mesele barada giňden

45 gürrüň edip, şeýle diýýär: Adamzadyň emele getiren baýlyklarynyň hemmesini bilmek bilen haçan öz huşuňy baýlaşdyrsaň, diňe şonda kommunist bolmak bolar»¹.

W. I. Lenin geçmişiň akyldarlaryna, olaryň bize galdyran mirasyna öz taryhy döwriň önümi hökmünde garamalydygyny nygtap, şeýle ýazýar: «Taryhy hyzmatlara baha berlen mahalda, taryhy işgärler şu zamandaky talaplar bilen deňeşdirilende näme bermedik bolsalar, şoňa garalyp baha berilmän olar özlerinden öňki geçenler bilen deňeşdirilen-de näme täze zat beren bolsalar, şona garalyp baha berilýär»². Leniniň bu görkezmesi çeper edebiýatyň ösüşiniň aýry-aýry taryhy döwründäki ýazyjylaryň döredijiligiňe düşünmäge hem-de baha bermäge-de olaryň ýaşan döwründäki ýagdaýlar bilen berk baglylykda cemeleşmelidigini aňladýar.

W. I. Lenin edebiýatyň we sungatyň şunuň ýaly ençeme möhüm meselelerini ylmy-teoretiki taýdan düýpli aýdyňlaşdyrmak bilen täze sosialistik edebiýaty ösdürmegiň dogry ýoluny görkezdi. Ol ýol, ýagny bütin zähmetkeş adamlaryň bähbidine hyzmat etmegiň ýoly Kommunistik ideýaly öňde baryjy edebiýaty ösdürmegiň baş liniýasy boldy.

Sowet edebiýatyny, sungatyny leninçilik ýol bilen gyşarnyksyz ösdürmekde Kommunistik partiýa ýadawsyz alada edip gelýär. Partiýanyň Merkezi Komitetiniň edebiýaty we sunga-ty ösdürmek baradaky görkezmeleri we kabul eden kararlary şol aladanyň aýdyň beýanydyr. Ol görkezmelerde we kararlarda sowet edebiýatyny ösdürmegiň aýry-aýry döwürlerde ýüze çykan möhüm meseleleri aýny wagtynda gozgalýar we ol meseleleri çözmegiň aýdyň ýoly bellenýär.

Partiýanyň Merkezi Komiteti 1925-nji ýylyň 18-nji iýunynda «Partiýanyň çeper edebiýat baradaky syýasaty hakynda» rewolýusiýa kabul etdi. Ol rewolýusiýada edebiýatçylaryň şol wagtdaky dürli toparlaryna bolan partiýanyň garaýyşy aýdyň kesgitlendi we sosializm gurluşygyna gönüden-göni hyzmat edýän edebiýaty giň gerim bilen ösdürmegiň möhüm çäreleri bellendi. Şonuň netijesinde ençeme ýazyjylar çeper döredijiligiň dogry ýoluna — leninçilik ýola düşdüler. Ol rewolýusiýa partiýalaýyň edebiýatyň leninçilik prinsipini doly durmuşa geçirmegiň möhüm çäresi boldy.

«Edebiýat-çeperçilik guramalaryny täzeden gurmak hakyn-da» partiýanyň Merkezi Komitetiniň; 1932-nji ýylyň 23-nji aprelinde kabul eden kararynda ähli sowet ýazyjylaryny ýeke-täk bir gurama birleşdirmegiň zerurdygy bellendi. Bu kararyň kabul edilen wagtynda, biziň ýurdumyzda sosializm ähli ugurlar boýunça üstünlik gazanypdy. Sosialistik ideologiýa özüniň artykmaçlyklaryny äşgär edipdi. Şeýle şertlerde ^{46sah} özüniň çeper döredijiligi bilen halka hyzmat

etmek, sosialistik ideologiýany propagandirlemek isleýän ýazyjylaryň ýeke-täk bir gurama birleşmän durmaklary üçin hiç hili esas ýokdy. Şonuň üçin hem partiýanyň bu ýagdaýy nazarda tutup, kabul eden kararyny sowet ýazyjylary makulladylar we özüleriniň 1934-nji ýylda bolan birinji gurultaýynda ýazyjylaryň ýeke-täk guramasyny — Sowet ýazyjylar Soýuzyny döretdiler. Bu bolsa biziň ýurdumyzda edebiýatyň Kommunistik par-tiýalaýynlyk prinsipiniň doly durmuşa geçendigini aňladýan taryhy waka boldy.

Partiýanyň Merkezi Komitetiniň uruşdan soňky döwürde «Zvezda» we «Leningrad» jurnallary hakynda» (1946), «Drama teatrlarynyň repertuary we ony gowulandyrmak baradaky çäreler hakynda» (1946), «Uly durmuş» kinofilmi hakynda» (1946), W. Muradeliniň «Beýik dostluk» diýen operasy hakynda» (1948) kabul eden kararlarynda käbir ýazyjylaryň, şahyrlaryň, dramaturglaryň eserlerinde ideýasyzlyk, durmuşy dogry suratlandyrmazlyk ýaly zatlaryň bardygyny bellendi we öňdebaryjy sowet edebiýatynda peýda bolan onuň ýaly otrisatel hadysalar berk ýazgaryldy. Şonuň bilen birlikde ol kararlarda sowet edebiýatyny we sungatyny ideýa-mazmun hem-de çeperçilik taýdan ösdürmegiň anyk çäreleri-de bellendi. Ol bolsa uruşdan sonky döwürdäki sowet edebiýatynyň ösmeginde uly ähmiýete eýe boldy.

Sowet edebiýatynda we sungatynda partiýalaýynlyk, halkylyk prinsipleriň ösdürilmeginde Kommunistik partiýanyň görnükli işgärleriniň-de roly uludyr.

M. I. Kalininiň(1875—1946) we A. A. Jdanowyn (1896— 1948) birnäçe çykyşlarynda-da çeper edebiýatyň terbiýeleýijilik roly, sowet edebiýatynyň gumanistik, internasionalistik häsiýetleri, ýokary ideýalylygy we şular ýaly möhüm meseleler gozgalýar. A. A. Jdanowyň Sowet ýazyjylarynyň Birinji gurultaýynda sözlän sözünde sosialistik realizm usulynyň esasy prinsiplerine aýdyň kesgitleme bermegi örän mühüm teoretiki we praktiki ähmiýete eýe boldy.

Sowet edebiýatynyň leninçilik prinsipler esasynda gyşarnyksyz ösdürilmegi üçin iňňän ähmiýetli bolan pikirler SSKP-niň gurultaýlarynda hem-de SSSR ýazyjylarynyň gurultaýlaryna iberen gutlaglarynda-da nygtalyp beýan edilýär.

Öňde baryjy sowet ýazyjylary çeper döredijilik baradaky leninçilik prinsipleri goldanmak bilen öz döredijilik işlerinde uly üstünlikler gazandylar hem-de gazanýarlar. Sowet edebiýaty, Leniniň öňden görüjilik bilen aýdyşy ýaly, ýurduň guly bolan millionlarça adamlara hyzmat etmek bilen umumy partiýa işiniň aýrylmaz bir bölegine öwrüldi. 47 Şonuň üçin-de biziň partiýamyz çeperçilik intelligensiýany özüniň in ýakyn kömekçileri hasap edýär.

Öz mähriban halkyna ähli güýji bilen hyzmat etmek hyjuwyna ýugrulan sowet ýazyjylary döwrüň talaplaryna laýyk çeper eserler döretmek bilen Kommunistik partiýamyznyň leninçilik çagyryşlaryna jogap berip gelýär hem-de jogap berer.

Biziň Kommunistik partiýamyz her bir ýazyjynyň öňde baryjy ideýa pozisiýasynda durmak bilen öz eserini islendik formada, islendik stilde döretmegi baradaky leninçilik görkezmäni gyşarnyksyz dowam etdirýär we ýazyjylaryň döredijilik indiwiidualygynyň ösmeginde aýratyn üns berýär.

Marksistik-leninçilik edebi-teoretiki taglymatyň ösmeginde görnükli sowet ýazyjylarynyň, edebiýatçsarynyň, aýratyn-da olaryň halypasy A. M. Gorkiniň (1868—1936) roly örän uludyr. M. Gorkiý özüniň köp sanly çykyşlarynda we

makalalarynda köne hem-de täze edebiýatyň ençeme meselelerini çuňdan aýdyňlaşdyrýar.

Gorkiý edebiýatyň gahrymanlar (halk) we ýazyjylar bilen baglylykda ösýändigini, özgerýändigini, täze tipli gahrymanyň we ýazyjynyň durmuşda emele gelmegi bilen täze tipli edebiýatyň hem emele gelyändigine köne hem täze edebiýatyň mysalynda giňden beýan edýär. Sosialistik edebiýat öňki köne edebiýata garanda täze tipli edebiýatdyr. Ol öz gahrymanlarynyň we ýazyjylarynyň täze tipli, öňde baryjy, ýokary ideýaly, söweşjeň adamlar bolmagy bilen baglylykda öňde baryjy, ýokary ideýaly söweşjeň edebiýat boldy.

Täze sosialistik edebiýat öňki köne edebiýatdan üzňelikde derän edebiýat dälidir. Ol geçmiş edebiýatyň in gowy taraplarynyň kanunalaýyk ösüşiniň täze jemgyýet şertlerindäki dowamydyr. M. Gorkiý muny tassyklamak bilen birlikde täze edebiýaty ösdürmek üçin halk döredijiligiňi we köne edebiýaty özleşdirmegiň zerurdygyny, olardaky tip döretmegiň ussatçylygyny, çeper diliň hem şuna meňzeşleriň ajaýyp nusgalaryny peýdalanmagyň mümkindigini belleýär.

«Turgenew size tebigaty, peýzajy suratlandyrmagy öwreder, Çehow bolsa size dialogyň nämedigini, janly adamlaryň hakykatda nähili gepleşýändigini görkezەر, jümläni, sözlemi gysga we aýdyň gurmaгы öwreder»¹ we ş. m.

M. Gorkiý öňki edebiýatyň çeper forma taýdan ösendigine, ondan döredijilik işinde peýdalanmalydygyna aýratyn üns bermek bilen birlikde, köne edebiýatyň birnäçe teoretiki me-seleleri barada-da pikir ýöredýär. Onuň ýaly meseleleriň iň esasylaryndan biri tankydy realizm meselesidir. Gorkiý tankydy realizmiň nähili şertlerde emele gelyändigine barada şeýle diýýär: «Tankydy realizmiň durmuş üçin göreşmäge 48 ukypsyz bolan onda özüne orun tapyp bilmedik we şahsy durmuşynyň maksatsyzdygyny diňe durmuşyň ähli sosial hadysalarynyň we ähli taryhy prosesiniň manysyzlygy hökmünde düşünen «artykmaç adamlaryň» indiividual döredijiligi bolup emele gelendigini özleşdirmek gerek»¹.

M. Gorkiý XVIII—XIX asyrlardaky rus edebiýatynyň görnükli wekilleriniň döredijiliginde şol döwrüň durmuş hakykatlarynyň real suratlandyrylandygyny, şonuň bilen birlikde, şol döwürde höküm süren adalatsyzlyk, galplyk azgynlyk we ş. m. hakykatyň tankytlanandygyny esasy pafosyň şondan ybaratdygyny nazarda tutmak bilen şol döwrüň edebiýatyndaky esasy orun alan usula tankydy realizm diýip at berýär.

Tankydy realizm usulynda ýazylan eserlerde polojitel ideal öňe sürülse-de, suratlandyrylýan durmuş esasan inkär edilýär. Sosialistik realizm usulynda ýazylan eserlerde bolsa esasan sosialistik hakykatdaky höküm sürýän polojitel hadysalar tassyklanýar, makullanýar, sosial köki gyrlan emma belli bir derejede ýaşamagyny dowam etdirýän könäniň zyýanly galyndylary inkär edilýär, tankytlanýar. Sosialistik realizmiň esasy pafosy tassyklaýjy pafos bolsa, onda onuň polojitel hadysalaryň durmuşda höküm sürüp başlamagy bilen baglylykda derejekdigi düşnüklidir. Hut şonuň üçin hem Gorkiý: «...sosiālistik realizm... diňe sosialistik tejribäniň faktlary esasynda döredilip bilner»². «Sosiālistik realizm sosiālizmiň reallygyny şöhlendiriýän realizmdir...»³ diýip, ençeme gezek belleýär.

Gorkiniň tassyklamagyna görä, rewolýusion romantizm sosialistik realizmiň aýrylmaz ýan ýoldaşydyr. «Rewolýusion romantizm, aslyýetinde, sosialistik realizmiň lakamydyr. Çünki sosialistik realizmiň borjy diňe häzirki döwürde geçmişi tankydy suratlandyrmakdan ybarat bolman onuň iň esasy wezipesi rewolýusiýanyň häzirki döwürde gazananlaryny tassyklamaga we sosialistik geljegiň beýik maksatlaryny şöhlelendirmäge uýgunlaşmakdan ybaratdyr»⁴.

Äkspluatatorlaryň ýok edilen jemgyýetinde — sosialistik jemgyýetde zähmet çekmeklik hemmeleriň hökmany hem-de hormatly işine öwürildi. Bu ýagdaý sosialistik edebiýatda esasy temanyň zähmet temasy bolmagyna, esasy gahrymanlaryň zähmetkeşleş bolmagyna sebäp boldy. Gorkiý muny nazarda tutmuk bilen sowet ýazyjylarynyň Birinji BütinSoýuz gurultaýynda eden dokladynda sowet edebiýatynyň esasy, gahrymanlarynyň zähmet adamlary bolmalydygyny belledi.

Sowet edebiýatyny öňki edebiýatdan tapawutlandyryýan esasy 49 zatlaryň biri-de ondaky esasy gahrymanlaryň giň kollektiw bilen organiki baglanyşykly bolmagydyr. Bu sosialistik hakykatyň özünde şeýledir. «Bir adam hemmeler üçin hemmeler bir adam üçin» diýen prinsip boýunça hereket edýän öňdebaryjy adamlaryň — sowet edebiýatynyň polojitel gahrymanlarynyň öz göreşinde durmuşa geçirjek bolýan ideýasy kollektiwiniň ideýasydyr. Ol ideýa kollektiwiniň ägirt güýji tarapyndan amala aşyrylýan ideýadyr. Gorkiý sowet edebiýatynyň şular ýaly häsiýetli taraplaryny aýdyňlaşdyrmak bilen onuň öňki edebiýatdan artykmaçlyklaryny subut edýär.

M. Gorkiniň edebi-teoretiki pikirleriniň içinde iň esasy orun tutýan meseleleriň biri-de çeper edebiýatdaky tipiklik meselesidir. Gahrymanyň obrazında, onuň degişli bolup durýan sosial kategoriýasynyň esasy alamatlary, sypatlary sazlaşykly jemlenmelidir. Şeýle bolanda onuň öwredijilik we terbiýeçilik zähmiýeti uly bolýar.

Gorkiniň bellemegine görä, hem polojitel, hem otrisatel gahrymanlar, hadysalar tipizasiýalaşdyrylyp — ulaldylyp görkezilmelidir: «Sungat «ýagşyny-da», «ýamany-da» ulaldyp görkezýär»¹.

Şeýle edilmedik wagtynda polojitel we otrisatel hadysalaryň gatnaşygynyň we durmuşda tutýan orunlarynyň dogry suratlandyrylmazlygy mümkindir.

Stil, eserleriň gurluşy, çeper dil we ş. m. çeper formanyň ençeme meseleleri barada-da Gorkiý möhüm teoretiki pikirleri öňe sürýär. Biz olary şol meseleler bilen baglanyşykly aýry-aýry temalaryň üstünde duranymyzda görüp geçäris.

Çeper edebiýatyň möhüm teoretiki meselelerini aýdyňlaşdyrmaga Gorkiniň Fadeýew, Andreý Ulit, Muhtar Öwezow, Samet Wurgun ýaly görnükli şägirtleride uly goşant goşdular.

Biziň döwrümüzde sowet ýazyjylary we edebiýatçylary tarapyndan çeper döredijiligiň teoretiki meseleleri marksistik-leninçilik taglymat esasynda hemmetaraplaýyn çuňdan işlenýär. Edebi-teoretiki meseleleri has doly aýdyňlaşdyrmak bolsa çeper edebiýatyň, ol hakdaky ylmyň, kommunizm gurýan sowet adamlarynyň çeper döredijilik hakdaky ylmy düşünjesiniň ösmeginde örän uly ähmiýete eýedir. 50

Çeper edebiyatyň jemgyýetçilik aňnyň bir görnüşi hökmünde differensirlenmegi.

Adam özüniň hereketi, praktiki işi, zähmeti arkaly hakykaty özgertmek bilen birlikde, oňa akyl hem ýetirýär. Hakykata akyl ýetirmek—ony özleşdirmek hem dürli-dürli häsiýetdedir. Beýle bolmagynyň sebäbi-de, birinjiden hakykatyň özünde dürli hasiýetli taraplaryň köplüginin ikinjiden adamyň-isleginiň hajatynyň köp taraplylygydyr. Adamda, mysal üçin durmuşyň tebigatyň kanunlaryna, akyl ýetirmek islegi bolsa, ikinji tarapdan durmuşyň we tebigatyň gözelliginden lezzet almak islegi bar. Adam hakykaty aňlamaga we ony özgertmäge-de şonuň ýaly isleglerine laýyklykda dürli formalarda çemeleşýär.

Adamlar jemgyýetçilik zähmet prosesinde hem özlerini, hem durmuşy we tebigaty özgerdýärler. Şeýle prosesde adamlar özlerine gerek bolan zatlary öndürenlerinde, olary diňe bir fiziki talaplaryny kanagatlandyrar ýaly edip öndürmän estetiki isleglerini hem kanagatlandyrar ýaly edip öndürýärler. Beýle ýagdaý hatda ilkidurmuş obşynasynda-da bolupdyr. Mysal üçin şol döwrüň adamlary özlerine öý guranlarynda, onuň diňe bir ýyly bolmagyna däl-de, owadan bolmagyna-da üns beripdirler.

Bir tarapdan öndürilýän zatlaryň hiliniň formasynyň kämilleşmegi adamlaryň gözelligi duýgularynyň kämilleşmeginde aýgytlaýjy rol oýnasa, ikinji tarapdan adamyň gözelligi duýgusy we ony kanagatlandyrmak islegi önümiň hiliniň kämilleşmeginde aýgytly rol oýnaýar. Hut şonuň üçin hem K. Marks adamlar gözelligi kanuny boýunça öndürýärler diýip belleýär.

Adamyň hakykata bolan gatnaşygynyň esasy bolan zähmetiň aýry-aýry ugurlara (fiziki we akyl zähmetine) bölünmedik wagtynda, ýagny ilkidurmuş obşynasynda hakykata bolan gatnaşygyň, ony anlamagyň formalary-da aýry-aýry görnüşlere bölünmändir. Edil şonuň ýaly sungat hem, maddy önüm 51 öndürmek hem — ikisi-de garym-gatym bolupdyr. Mysal üçin, ilkidurmuş adamlary aýdymy işläp ören wagtlyrynda aýdypdyrlar we onuň bilen öz zähmetlerini ýenilleşdiripdirler. Aýdymlardaky ritm hem zähmet prosesindäki ritmleriň esasynda döräpdir.

Soňky wagtarda zähmetiň differensirlenmegi we adamlaryň estetiki duýgusynyň ösmegi netijesinde olaryň hakykata bolan gatnaşygyda, hakykaty anlamagyň formalary-da differensirlenipdir. Maddy önüm öndürmeklik bilen ruhy önüm öndürmeklik bir-birinden tapawutlanypdyr. Ýöne beýle diýildigi ruhy önüm öndürmeklik adamlaryň maddy önümçilik prosesindäki zähmetleri, göreşleri bilen olaryň durmuşlary we maksatlary bilen baglanyşygyny-da bes edipdir diýildi däl. Zähmetiň ol iki görnüşi özleriniň häsiýeti, şerti, önümi boýunça tapawutlansa-da, olar aýrylmaz özara gatnaşykda bolup, bir-birine täsir edýär. Akyl zähmetiniň önümi bolan ylym, sungat haçan-da maddy önümçiligiň jemgyýetçilik durmuşynyň gowulanmagyna, ösmegine hyzmat eden wagtynda,

uly rol oýnaýar. Eger ylym, sungat şonuň ýaly rol oýnamasa, rowaçlanyp ösüp bilmezdi. Idealistik estetika we şonuň bilen baglanyşykly sungat muňa aýdyň mysal bolup biler.

Mälim bolşy ýaly, idealistik estetikada maddy önümçilik bilen real durmuş bilen sungatyň hiç hili baglanyşykly ýeri ýok, sungat adama olaryň praktiki işi, durmuşy bilen baglanyşykly bolmadyk «sap» estetiki lezzet bermelidir, adamlaryň zähmeti, göreşi, maksady bilen sungatyň dahylly ýeri bolmaly däldir diýen ýaly düşüňjeler öňe sürülýär. Şunuň ýaly galp pikire eýerip, eser döreden «sungat adamsy» öz sungatynyň köküne özi palta urýar.

Jemgyýetçilik ösüş prosesinde, hakykatyň dürli häsiýetli taraplaryna özüne laýyk bolan formada has doly akyl ýetirmek zerurlygynyň ösmegi netijesinde akyl zähmeti-de ylym, sungat ýaly aýry-aýry ugurlara bölünipdir. Akyl zähmetiniň — hakykaty aňlamagyň bu iki ugry gadymy döwürde emele gelipdir.

Akyl zähmetiniň ylym, sungat ýaly ugurlary jemgyýetiň ösdügiçe barha aýyl-saýyl bolup differensirlenipdir. Ýöne şeýle-de bolsa, orta asyrlarda we ondan soňraky döwürlerde-de käbir ýazyjylaryň çeper eserleriniň kä ýerlerinde ylmyň öwrenýän obýektiw kanunlary we düzgünleri edil ylmyň özündäki ýaly abstragirlenen häsiýetde gönüden-göni jemlenip beýan edilipdir. Bu ýagdaýy Gündogaryň Nyzamy, Jamy, Sady, Nowaýy ýaly klassyklarynyň döredijiliginde-de görmek bolýar. Mysal üçin Nyzamynyň, Nowaýynyň «Hamsalaryna» girýän aýry-aýry eserleriň başlanýan we soňlanýan ýerlerinde emosinal häsiýete eýe bolan janly çeper mazmun däl-de, ylmy mazmun edebi-teoretiki pikirler şygry formasynada beýan edilipdir. 52 Netijede-de ol eserleriň şonuň ýaly bölegi özüniň predmeti we mazmuny boýunça edebiýat hakdaky ylymdan onçakly tapawutlanmaýar. Dogry, ol eserleriň aýry-aýry gahrymanlaryň durmuşy, göreşi, häsiýeti, duýgusy barada gürrüň berýän ýerleri predmeti, mazmuny boýunça ylymdan belli-kül-li tapawutlanýar.

Sap ylmy mazmuny şygry formasynada beýan etmekligiň aňyrdan gelýän däbi beýik türkmen klassyk şahyry Magtymgulynyň döredijiliginde-de azda-kände duş gelýär. Ine, bir mysal:

Magrypdan maşryga dünýäniň ýüzi —
Diýmäň bize maglum däldir bu dünýä.
Abady, haraby, derýasy, düzi —
Ýüz kyrk alty mün ağaç ýoldur bu dünýä.

...Kyrk alty mün ağaç deniz-derýadyr,
Ýetmiş iki tüýsli dildir bu dünýä.

On iki mün ağaç jaýy — Hindistan,
Alty mün ağaç ýol arzy Rumystan,
Tört mün Saklap, Tenjap, tört mün Dehistan
Göýä geçip bargan sildir bu dünýä.

Tört müň persah Emes bir müň -de Bulgar,
Zemin-Ýunan bolar heme ýek hezar,
Müň agaç ýol dagdyr bu merdumy-har,
Anda ygyp bargan saldyr bu dünýä.

Baş müň agaç äjut-mäjut müň sähra,
Ýedi müň jezire, ýedi müň derýa,
Bu dünýä şeýledir — bir düýpsüz derýa,
Elli müň bir batman maldyr bu dünýä.

Iki müň üç ýüz agaç ähli-yslamdyr
Yrak, Häzirbegjan Müsürdir, Şamdyr,
Horasan Fars, Bedrohyda tamamdyr,
Ýok bolýança galmagaldyr bu dünýä.

(*Magtymguly. «Bu dünýä».*)

Görşümüz ýaly, şahyr bu mysalda öz döwrüniň geografiki ylmy düşünjesini beýan edýär. Şahyryň käbir eserlerinde filsofiki ylmy düşünjäniň beýan edilýän ýerleri-de duş gelýär.

Ylym, sungat hakykaty şöhlendirmegiň aýry-aýry görnüşleri bolup differensirlendiğiçe olar özleriniň funksiýasy, predmeti, mazmuny, formasy boýunça-da biri-birinden aýyl-saýyl tapawutlanypdyrlar. Şonuň netijesinde-de ylym bilen sungatyň her biri jemgyýetçilik aňynyň özboluşly bir görnüşi bolup formulirlenipdir.

Ylym, sungat bilen birlikde din hem jemgyýetçilik aňynyň bir formasy bolup döräpdir. Emma diniň esasy predmeti-de, mazmuny-da eziji gatlagyň bähbitlerini goramak üçin **53**

toslanyp tapylan real hakykatda bolup bilmejek zatlardyr. Şonuň üçin aňyň ol formasy galp formadyr.

Ylym bilen hakyky sungatyň esasy predmeta bolsa real hakykatda bolan ýa-da bolup biljek zatlardyr. Öňe şeýle-de bolsa, ylym bilen sungat bir-birinden tapawutlanýar. Sungat diňe ylymdan tapawutlanmak bilen çäklenmeýär. Sungatyň öz içine alýan edebiýat, saz, teatr, kino, jiwopis we ş. m. görnüşleri-de belli derejede bir-birinden tapawutlanýar. Mysal üçin edebiýatda adamyň bolşy we onuň durmuşy söz arkaly beýan edilse, sazda adamyň içki duýgulary saz arkaly beýan edilýär. Kinoda biz ähli zatlary gönüden-gönigörmek, sesini eşitmek arkaly belet bolsak, hudojnik tarapyndan çekilek jiwopisde biz belli bir momentdäki real hakykaty onuň suratyny görmek arkaly aňlaýarys. Şunuň ýaly tapawudy bolsa-da sungatyň ähli görnüşleriniň esasy taraplary, ýagny esasy predmeti, mazmuny, ony şöhlendiriş prinsipi birdir. Olaryň hemmesinde hakykat aýry-aýry adamlaryň bolşuny, häsiýetini, duýgusyny beýan etmek arkaly suratlandyrylýar.

Edebiýat öz spesifik aýratynlygy bilen differensirlense-de, ol jemgyýetçilik aňynyň beýleki görnüşleri bilen aýrylmaz baglylykda ösýär. Olaryň umumy

taraplary-da bar: sungat hem, edebiýat hem jemgyýetçilik aňynyň beýleki görnüşleri ýaly hakykaty suratlandyrýar, onuň özgermegine täsir ädýär, ideologiýanyň beýleki görnüşleri ýaly synpy hem-de partiýaly bolýar we ş. m.

Ylym bilen edebiýatyň predmetinde, ony şöhlendiriş tärlerinde nähili tapawut bar? Indi şony gereliň.

Çeper edebiýatyň predmeti.

Ylmyň her ugry jemgyýetçilik durmuşynyň ýa-da tebigatyň belli bir tarapyny özüniň ýörite öwrenýän predmeti edip saýlap alýar. Mysal üçin ykdysady ylym ykdysady kanunlary, dil bilimi diliň kanunlaryny ýörite öwrense, botanika — ösümlikleri, zoologiýa — haýwanlary we olaryň ýaşaýşynyň kanunalaýyklyklaryny derňäp öwrenýär we ş. m. Beýle diýildigi ylmyň aýry-aýry ugurlary bir-birinden üzňe diýildigi däl. Ylmyň haýsy-da bolsa bir ugry öz öwrenýän predmetiniň obýektiw kanunlaryny aýdyňlaşdyrmak üçin zerur bolanda, ylmyň beýleki görnüşleriniň predmetlerine we kanunlaryna ýüzlenýär. Emma beýle baglanyşygyň bolmagy ylmyň aýry-aýry ugurlarynyň öz predmetiniň bolmagyny inkär etmeýär.

Çeper edebiýat we sungatyň beýleki görnüşleri bolsa ylmyň aýry-aýry ugurlary ýaly hakykatyň diçe bir tarapyny däl-de, hemme tarapyny öz içine alýar. Netijede, hakykatyň ylymda beýan edilýän taraplary çeper eserlerde-de belli bir derejede öz beýanyyny tapýar. Hut şonuň üçin hem F. Angels M. Garknesse ýazan hatynda Balzagyň «Adamzat komediýasy» atly romanlar sikli barada gürrüň edip, şeýle diýýär: «...Balzak bütin Fransuz jemgyýetiniň taryhyny jemläpdir, 54 men ondan hatda ykdysady manyda bolan detallary-da... şol döwrüň bilelikde alnan ähli specialistleriniň — taryhçylarynyň, ykdysatçylarynyň, statistleriniň kitaplaryny okap bilenimden köp bildim»¹.

Çeper edebiýat jemgyýetçilik durmuşynyň we tebigatyň ähli taraplaryny sintetik görnüşde suratlandyrsa-da, onuň ýörite öwrenýän in esasy predmeti janly bolşunda, bitewi konkretlikde we indiividuallykda alnan adamdyr.

Ýazyjylar, şahyrlar, dramaturglar özleriniň çeper eserlerinde hakykatyň haýsy tarapyny suratlandyrsalar-da, aýry-aýry gahrymanlarynyň oňa bolan garaýşyny, duýgusyny, gatnaşygyny, ondan nähili lezzet alýandygyny we ş. m. beýan etmek we şonuň üsti bilen gahrymanlarynyň nähili adamdygyny görkezmek üçin suratlandyrýarlar. Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň hemmesini özünde birleşdirýän adamyň häsiýeti, düşüňjesi, dünýägaraýşy, duýgusy, başaraňlygy durmuşyň we tebigatyň dürli taraplary bilen edýän aragatnaşygynda ýüze çykýar. Şoňa görä-de ýazyjy gahrymanynyň häsiýeti, düşüňjesi, dünýägaraýşy, duýgusy, başaraňlygy durmuşyň we tebigatyň dürli taraplary bilen edýän aragatnaşygynda ýüze çykýar. Şoňa görä-de ýazyjy gahrymanynyň häsiýetini, bolşuny görkezmek, onuň obrazyny döretmek üçin çeper eseriň-de durmuşyň köp taraplaryny suratlandyrmaly bolýar. Eger çeper eserde suratlandyrylýan haýwan, dag, derýa, ösümlik we şuna meňzeşleriň şol eserdäki gahrymanlaryň obrazynyň aýdyňlaşmagyna hiç hili dahyly, baglanyşykly ýeri ýok bolsa, onda olar çeper eserde artykmaç bir zat bolarlar.

Haýwanlar hakyndaky ertekilerde, basnýalarda peýzaj lirikasynda haýwan,

dag, derýa, ösümlik we ş. m. suratlandyrylýar. Şeýle-de bolsa, onuň ýaly eserlerde-de esasy predmet adamdyr. Haýwanlar hakyndaky ertekileriň köpüsinde we basnyalarda suratlandyrylýan haýwanlara adam häsiýeti berilýär we olaryň hereketiniň üsti bilen şol häsiýet beýan edilýär.

Käbir eserlerde bolsa tebigatyň aýry-aýry hadysalary, predmetleri, adamyň ruhy hallary bilen kybapdaş edilip suratlandyrylýar. Şaly Kekilowyň «Kareliýa jeňnelinde» diýen liriki poýemasynda nemes faşizminiň goşunlary sürnüp gelýerkäler, tebigat şeýle suratlandyrylýar:

Ýagtysy ýok, ýüzi soluk älemiň
Şöhlesini gara duman basypdyr.
Her demde, her hili sypata girip,
Tebigat wehimli ýüzün asypdyr,

Duşman kowlanda bolsa, tebigat başga hili görnüşe girýär:

55

Ýüzün duman alyp tutulan günüň
Öýkesi ýazyldy, şöhlesin saldy.
Otlar ülpüldeşip, ağaçlar galyp,
Yşarat edýärler: «Hä, indi boldy».

Bu ýerde iki hili görnüşde suratlandyrylýan tebigat görnüşiniň üsti bilen Sowet Goşunlarynyň içki dünýäsinde möwç uran aýry-aýry halatlardaky gynanç we begenç duýgulary beýan edilýär.

Şunuň ýaly tebigatyň aýry-aýry hadysalaryna, predmetlerine adam häsiýeti berlip ýa-da olar adamyň ruhy hallaryna kybapdaş edilip suratlandyrylanda, olaryň üsti bilen adamyň häsiýeti, duýgusy, bolşy beýan edilýän bolsa, onda bu ýerde edebiýatyň esasy predmetiniň adam boljakdygy öz-özünden düşnüklidir.

Tebigat hadysalary we predmetleri çeper edebiýatda başga hili häsiýetde-de suratlandyrylýar. Mysal üçin Seýdiniň «Sen çölün», Misgingylyjyň «Daglar», Baýram şahyry! «Gyrat», Garaja Burunowyň «Ýaz gelýär» diýen goşgularynda çölün daglaryň gyratyň ýetip gelýän ýazyň häsiýetli taraplary beýan edilýär. G. Burunowyň «Ýaz gelýär» diýen goşgusyny alyp gereliň:

Gyş paslynyň sowuk-doňak howasynyň
Üstün örtüp, hoş söýgüli ýaz gelýär.
Gök ot bilen bezäp meýdan-çölleri,
Guşlar saýrap, gulagyňa saz gelýär.

Gyşyň üstün basyp, ýaza geçiljek,
Ağaçlar bezenip, güller açyljak,
Güle gujak açyp, gyşdan gaçyljak,
Her kime bir şatlyk beren ýaz gelýär.

Bilbiller saýrajak tämiz howada,

Güller elwan atjak gyzył lälede,
Guzuýklar mäläp düzde, obada,
Näçe görseň öz göwnüňe az gelýär...

Bu ýerde ýaz, onuň, gözelligi hakda aýdylýar. Emma ol liriki gahrymanyň garaýşyndan duýgusyndan üzňe beýan edilmeyär. Goşguda liriki gahrymanyň ýazyň gözelligine bolan söýgi duýgusy, ýazyň gelmegine şatlanýandygy hem beýan edilýär. Şahyr (liriki gahryman) şol duýgusyny we şatlygyny esaslandyrmak üçin ýazyň bolşuny beýan edýär.

Ýokarda agzalan beýleki goşgulardaky çölüň daglaryň, gyr atyň suratlandyrylyşy-da şonuň ýaly häsiýetdedir. Bu ýerde ýene-de adam we onuň tebigat hadysalaryna we predmetlerine bolan garaýşy, duýgusy, olary estetiki taýdan özleşdirişi esasy mesele bolup öňe çykýar. Tebigat kartinalary, aýry-aýry obýektler gahrymanlaryň hereket edýän ýeriniň fony hökmünde suratlandyrylanda-da, olar gahrymanyň garaýşyndan, duýgusyndan üzňe suratlandyrylmaly däldir. Eger üzňe 56 suratlandyrylsa, onda adamyň ol zatlara nähili gatnaşygynyň bardygy-da aýdyň duýulmaz, ol zatlar gahrymanyň häsiýetiniň, duýgusynyň ýüze çykmagyna-da kömek etmez. Çeper edebiýatda bolsa suratlandyrylýan her bir zat gahrymanyň obrazyny aýdyňlaşdyrmaga hyzmat etmelidir. Sebäbi «edebiýat adamy öwrenýän ylymdyr» (M. Gorkiý).

Dogry, adam we onuň jemgyýetçilik durmuşy diňe bir çeper edebiýatyň, sungatyň beýleki görnüşleriniň ýöriteläp öwrenýän predmeti bolman taryh, syýasy ykdysadyýet, psihologiýa, etnografiýa, anatomiýa, medisina ýaly ylymlaryň hem ýöriteläp öwrenýän predmetidir. Şeýle bolsa, onda çeper edebiýat ol ylymlardan özüniň predmeti boýunça nähili tapawutlanýar?

Çeper edebiýatda bitewi konkretlikde alnan adamyň janly bolşunda — hereketinde, gepleşiginde, pikirlenmelerinde, gaýgylanmalarynda, şatlanmalarynda we şuna meňzeşlerin-de aýdyňlaşýan häsiýeti, ýüregi, hyjuwy, ruhy, duýgusy, maksady, durmuşy ýörite beýan edilýär. Adamy we onuň durmuşyny öwrenýän ylymlarda bolsa bitewi konkretlikde alnan adamy we onuň janly bolşunda ýüze çykýan adamçylyk sypatlaryny görüp bilmeýäris. Şonuň üçin hem L.N. Tolstoý bu hakda gürrüň edip şeýle ýazýar: «Taryhçy we hudojnik taryhy döwri beýan etmek bilen bir-birinde bütinleý tapawutlanýan iki predmet bilen iş salyşýarlar. Taryhçy taryhy şahsy ähli taraplary bilen bitewiligine we onuň durmuşyň ähli taraplaryna bolan çylşyrymly gatnaşygyny tutuşlygyna göz önüne geler ýaly etmäge synanyssa, onuňky dogry bolmaz, edil şonuň ýaly hudojnik hem şahsy hemme wagt onuň taryhy äh-miýeti boýunça göz önüne getirjek bolsa, öz işini ýerine ýetirip bilmez»¹.

L.N. Tolstoýyň bu diýýänini türkmen edebiýaty barada-da ulanmak mümkin. Mysal üçin Berdi Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanyny alyp göreliň Romanda Türkmenistanyň Beýik Oktýabr rewolýusiýasy we grajdanlyk urşy döwründäki taryhy wakalary suratlandyrylýar. Ol wakalar bilen biz Türkmenistanyň taryhyny okap hem tanşyp bilýäris. Emma Türkmenistanyň taryhynyň üsti bilen biz şol wakalaryň içinde hereket eden konkret janly adamy ähli bolşy bilen hakykatyň köp taraplaryna bolan çylşyrymly gatnaşyklary bilen tutuşlygyna göz önümize getirip bilmeýäris. Romany okanymyzda bolsa, ol

wakalaryň içinde hereket eden aýry-aýry adamlary janly görnüşde ähli boluşlary, başga zatlara bolan gatnaşyklary bilen konkret bitewilikde göz önümize getirip bilýäris. Munuň beýle bolmagynyň sebäbi-de taryhyň esasy predmetiniň jemgyýetçilik wakalaryndan we hadysalaryndan olaryň döremeginiň soňlanmagynyň sebäplerinden olaryň ähmiýetinden ybaratdygy, çeper edebiýatyň esasy predmetiniň 57 bolsa wakalaryň içinde hereket edýän aýry-aýry konkret adamlaryň bolşundan ybaratdygy zerarlydyr. Şonuň üçin hem taryhçy bilen edebiýatçynyň beýan edýän zady, bir-biri bilen aýrylmaz baglanyşykly bolsa-da, olaryň her haýsynyň ýörite öwrenýän predmeti özara tapawutlanýar.

Çeper edebiýat adamy we onuň jemgyýetçilik durmuşyny öwrenýän beýleki ylymlardan hem şunuň ýaly bolup tapawutlanýar. Mysal üçin anatomiýa-da adamy öwrenýär, edebiýat hem. Emma çeper edebiýat anatomiýa ýaly adamyň organizminiň gurluşyny ýa-da gan aýlanyş sistemasyny umumylaşdyryp öwrenmeýär-de, bitewilikde alnan konkret adamyň häsiýetini, ýüregini (ýürek bu ýerde anatomiýadaky manyda däl) ýörite öwrenýär, ony terbiýeleýär. Şoňa görä-de ýazyjylara adam ruhu-nyň injenerleri diýilýär.

Hakykaty suratlandymakda çeper edebiýatyň ylymdan tapawudy.

Çeper edebiýat öz spesifiki predmetiniň we onuň bilen baglanyşykly bolan beýleki predmetleriň hadysalaryň emosional häsiýete eýe bolan taraplaryna aýratyn üns berýär. Başga hili aýdanda, edebiýat hakykatyň gözel, gyzykly, betgelşik, oňat, erbet we ş.m. häsiýetli taraplary bilen gyzyklanýar. Muny N. Çernyšewskiý hem «Sungatyň hakykata bolan estetiki gatnaşygy»diýen işinde nygtap geçýär.

Ýazyjy iň ýokary derejeli emosional häsiýete eýe bolan adamyň ýüregini, duýgusyny, hyjuwyny açyp görkezmek üçin diňe bir onuň hakykata bolan estetiki gatnaşygyny suratlandyrmak bilen çäklenip bilmez. Adamyň hakykata bolan estetiki gatnaşygy onuň sosial, syýasy, hukuk, ahlak we ş. m. jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen organiki baglanyşyklydyr. Ol gatnaşyklaryň hemmesi adamda birleşýär. Adamyň hakykata bolan estetiki gatnaşygyny onda birleşýän beýleki gatnaşyklaryň içinden «sogrup» alyp, üzňelikde beýan etmek mümkin däldir. Sebäbi estetiki gatnaşyk beýleki jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen şertlenýär. Şoňa görä-de çeper eserlerde gahrymanyň hakykata bolan gatnaşygynyň hemme tarapy suratlandyrylýar we netijede gahrymanyň hakykata bolan estetiki gatnaşygy giňden aýdyňlaşdyrylýar.

Çeper edebiýat we sungatyň beýleki görnüşleri hakykatdaky hadysalaryň we predmetleriň estetiki häsiýetini iň ýokary derejede beýan edýär. Şonuň üçin hem hakyky çeper eserler okyjylary begendirýär, gynandyrýar, güldürýär, tolgundyrýar.

Ylymda munuň ýaly emosional häsiýet güýçli bolmaýar. Sebäbi ylym öz öwrenýän predmetiniň emosional häsiýete eýe bolan taraplaryny däl-de, kanunlaryny beýan edýär. Beýle di-ýildigi, ylym emosiýasyz zatdyr diýildigi däldir. Ylmy agtaryş, ylmy düşünje emosiýadan üzňe bolmaýar, alym öz öwrenýän predmetine biperwaý seretmeýär. Emma emosiýa ylymda 58 çeper edebiýatdaky ýaly gönüden-göni beýan edilmeýär. Ylym ylmy düşüňjeleri gönüden-göni beýan edýär.

Edebiýat adamyň we onuň bilen baglanyşykly bolan beýleki predmetleriň

emosional häsiýetli taraplaryny açyp görkezmek bilen okyjylarda oňa bolan söýgi ýa-da ýigrenç duýgusynyň ösmegine täsir edýär. Edebiýatyň esasy jemgyýetçilik funksiýasy-da şondan ybaratdyr. Haýsy çeper eser okyjylarda položitel zatlary, hadysalary söýmek, onuň rowaçlanmagy ugrunda göreşmek, otrisatel zatlary ýigrenmek, ony ýok etmek ýa-da özgerdip oňat etmek hyjuwyny nähili derejede ösdürýän bolsa, ol eser özüniň jemgyýetçilik wezipesini-de şol derejede berjaý edýändir.

Okyjylaryň duýgusyna şunuň ýaly täsir etmek bilen örän uly rol oýnaýan çeper edebiýat adamyň we beýleki predmetleriň estetiki häsiýetini açyp görkezmek üçin olary öz formasynda, ýagny bitewi, individual hem-de konkret duýarlykly janly görnüşde suratlandyrmaly bolýar. Sebäbi hadysany, predmeti şonuň ýaly öz bolşunda göz önüne getirmeseň, onuň emosional häsiýetini-de doly we aýdyň duýmak bolmaz. Çeper edebiýatyň hakykaty şöhlendirmekdäki şunuň ýaly ylymdan tapawutlanýan tarapyny belläp, W. G. Belinskiý şeýle ýazýar: «Syýasy-ykdysatçy statistiki sanlar bilen ýaraglanyp, pylan hili synpyň jemgyýetdäki ýagdaýynyň pylan hili-pylan hili sebäplere görä has gowulaşandygyny ýa-da has erbetleşendigini dogry suratlandyrmak arkaly subut edýär. Şahyr bolsa hakykaty janly we aýdyň suratlandyrmak bilen ýaraglanyp, pylan hili synpyň jemgyýetdäki ýagdaýynyň pylan hili-pylan hili sebäplere görä hakykatdan-da has gowulaşandygyny ýa-da erbetleşendigini dogry suratlandyrmak arkaly öz okyjylarynyň fantaziýasyna täsir etmek üsti bilen görkezýär. Olaryň biri subut edýär, beýlekisi görkezýär we ikisi-de gandyryýar, ýöne welin biri logiki deliller arkaly, beýlekisi suratlandyrmak arkaly gandyryýar»¹.

Ine ýazyjynyň suratlandyryp görkezişine bir mysal:

«Müçesine garaman gartmaç görünýän gysga boýly, çepiksi ýigidiň kaçalkaň hereketi ýaly dynuwsyz gyrpyldaýan selçeň kirpiklerinde, mawumtyl gözleriniň çala saýgarylýan sarymtyl çylgymlarynda, kinniwanja göreçleriniň biynjalyk agyp-dönmeginde, sanajyň düwni ýaly jaýtyja burnunyň üznüksiz münküllemeginde, tümmüje ýaňaklarynyň çendan tisginmeginde, ylaýta-da ýukajyk dodaklarynyň jübtegiň agzy ýaly çalt-çalt açylyp ýapylmagynda — operator onda adatdan daşary bir eserlik syzdy. Onuň çugmajyk eginleriniň çendan ziňkillemegi, inçemik düwünlije barmaklarynyň närahatlygy, iç ýüzüne depilen ýaly egrije aýaklaryna taýly gezek agram salmagy-da — içki gujuryna bäs gelip bilmeýänliginiň şaýady bolup görüldi»². 59 Görşümüz ýaly, bu ýerde gahryman (Aýtak Allaýarow) bitewi, individual, konkret-duýarlykly, janly formada göz önümize gelýär. Çeper eserlerde suratlandyrylýan gahryman we beýleki predmetler nähili derejede şeýle formada göz önümize gelse, şol derejede-de olaryň emosional häsiýeti ýüze çykýar.

Şonuň, üçin hem ýazyjy çeper eserinde suratlandyrylan zatlaryny bitewi, individual, konkret-duýarlykly janly formada aýdyň we doly göz önüne geler ýaly edip suratlandyrmak ugrunda göreşmelidir.

«Durmuşy durmuşyň öz formasynda» suratlandyrylan ýazyjy üçin «... gözellik oblastynda umumy pikir bolmaýar-da, diňe individual zatlar bolýar»¹. Beýle diýildigi çeper edebiýat-da umumylaşdyрма bolmaýar diýildigi dälidir.

Ylymda-da, edebiýatda-da hakykatdaky predmetler we hadysalar ilki indiividuallykda öwrenilip, sonundan umumylaşdyrylýar. Ýöne bu düzgün ylymda

we edebiýatda dürli-dürli häsiýetde berjaý edilýär.

Ylymda aýry-aýrylykda (praktikada) öwrenilen zatlaryň häsiýetli taraplary abstrakt-logiki formada umumylaşdyrylýar. Edebiýatda ýazyjy tarapyndan aýry-aýrylykda öwrenilen zatlaryň esasy taraplary şol zatlaryň biriniň bitewilikde alnan individual hem-de konkret-duýarlykly janly formasynda umumylaşdyrylýar. Başgaça aýdanda, çeper eserlerde, hadysalaryň predmetleriň häsiýetli taraplary umumylaşdyrylanda, şol zatlaryň bitewi, konkret, individual janly obrazy taşlanmaýar. Şonuň ýaly obrazlylygy bilen hem çeper edebiýat hakykaty şöhlendirmekde ylymdan tapawutlanýar.

Biz islendik ylmy alsak-da, onda edebiýatdaky ýaly obrazlylygy görüp bilmeris. Dogry, ylymlar hem özleriniň, takyklaýan kanunlaryny, maglumatlaryny janly mysallaryň esasynda tassyklamak üçin kähalatlarda obrazlylyga ýüzlenýär, käbir predmetleri bitewiligine alyp, ony obrazly bolşunda demonstrirleýär. Mysal üçin Türkmenistan SSR-niň taryhynda ak gwardiýaçylara garşy gahrymançylykly göreşen türkmen gyzyl gwardiýa otrýadynyň komandiri Öwezberdi Kulyýewiň fotosuraty ýerleşdirilipdir. Emma ol edebiýatdaky ýa-da hudojnik tarapyndan çekilen çeper suratdaky ýaly birnäçe adamlaryň häsiýetini özünde jemleýän gahrymanyň suraty däl-de, diňe bir adamyň suratydyr. Ylymda başga zatlaryň-da obrazly bolşunda demonstrirlenişi şunuň ýaly häsiýetdedir.

Umuman aýdanda, obrazlylyk ylymda hakykaty özleşdirmegiň kömekçi serişdesi hökmünde, çeper edebiýatda bolsa iň esasy serişde hökmünde hyzmat edýär.

Çeper edebiýatdaky janly bolşunda alynýan obrazly predmet 60 real hakykatdaky şonuň ýaly obrazly predmetiň hut özi däl. Hakykatdaky konkret predmetiň konkret hadysanyň hut öz bolşy nähili bolsa, ony edil şonuň, ýaly edip suratlandyrmaklyk naturalizm bolar. Ol hakykatdaky predmetler, hadysalar barada okyjylara giň düşünje berip bilmez. Şoňa görä-de W. G. Belinskiý bu mesele barada gürrüň edende: «...naturadan dogry geçürip ýazmak üçin diňe bir ýazmagy oňarmak, ýagny mürzäniň hünärine ökdelemek ýeterlikli däl, hakykatda bolýan zatlary öz fantaziýaň içinden geçirmek, olara täzeden jan bermek gerek»¹ diýip belleýär.

Ýazyjy hakykatda görüp özleşdiren predmetlerini öz fantaziýasynyň içinden geçirip, olara täzeden jan beren ýaly edip suratlandyrandan soň, ol hakykatdaky predmetiň hut özi däl-de, şoňa menzeş predmet bolup çykýar. Hut şonuň üçin hem W. I. Leniň özüniň «Filosofiýa depderlerinde» Feýerba-hyň «Sungat öz eserleriniň hakykat diýlip ykrar edilmegini talap ätmeýär»² diýen sözlerini makullamak bilen belläpdir.

Çeper edebiýatda hakykatdaky hadysalary, predmetleri gaýtadan işlemek diýmek şol hady-salaryň, predmetleriň tipiki bolmadyk, gaýtalanmaýan tötänleýin taraplaryny köplenç halatlarda taşlap, olaryň iň esasy häsiýetli taraplaryny, umumy taraplaryny bir konkret hadysa, pred-mete jemläp görkezmek diýmekdir. Şeýle etmäge çeper umumylaşdyrma diýilýär. Bu hili umumylaşdyrma çeper döredijiligiň ösüşiniň ähli etaplarynda bir hili bolmandyr.

Adamlar irki döwürlerde köp wagtlaý tebigatyň stihiyalaýyn güýçleriniň önünde ejiz bolanlygy, tebigatdaky we durmuşdaky hadysalaryň

kanunalaýyklyklary baradaky materialistik düşüňjeleriniň ýokary bolmanlygy zerarly, gudratlara, keramatlara, fantastiki, dini-mistiki güýçlere uýupdyrlar. Olar şol döwürlerdäki şonuň ýaly düşüňjeler bilen baglanyşykly döreden eserlerinde-de çaklap göz önüne getirýän keramatly, gudratly (döw, peri, jyn kyrk çiltenler, erenler, üýtgeşik häsiýetli haýwanlar, ösumlikler we ş. m.) zatlarynda täsin hyýaly sypatlary, belli derejede-de real-sypatlary jemläpdirler. Bu ýerde biri-birinden aýrybaşgalaşmadyk fantastiki hem-de realistik häsiýetli çeper umumylaşdyrma bar. Ýöne hyýaly zatlarda real sypatlara garanda hyýaly sypatlaryň agdyklyk edýänligi üçin bu ýerde fantastiki çeper umumylaşdyrma esasy orun tutýar.

Irki döwürleriň çeper döredijiliginde adam-gahrymanlaryň-da ençemesine diňe bir real adamlara däl, eýsem hyýaly zatlara mahsus bolan (haýwanlar bilen gepleşmek, hyýaly zatlara münüp asmanda uçmak, täsin zatlaryň gudraty bilen 61 bir görnüşden başga bir görnüşe geçmek, boljak zady önünden bilmek we ş. m.) sypatlar hem ýöňkelipdir. Bu hili gahrymanlarda real sypatlar agdyklyk etse-de onuň hyýaly sypatlar bilen gatyşdyrylyp jemlenmegi bu ýerdäki çeper umumylaşdyrmanyň gatyşyk (realistik-fantastik) häsiýetde bolandygyny görkezýär.

Öňki döwrüň adamlarynyň ähli howply zatlara garşy göreşde hemişe üstün çykmagy arzuw edendigi düşnüklidir. Olar şol arzuwy esasynda öz gahrymanlaryna has ulaldylan (biçak güýçli, biçak hyjuwly, biçak ynsanperwer, biçak sahy we ş. m.) sypatlary hem ýöňkäpdirler. Onuň ýaly jemleme bolsa ideallaşdyrma ýa-da romantiki çeper umumylaşdyrmadyr.

Gürrüni edilýän döwürlerde döredilen çeper eserlerde (durmuşy ertekilerde, rowaýatlarda we ýazuwly edebiýatyň şolara ýakyn eserlerinde) adaty durmuş şertlerinde hereket edýän gahrymanlara diňe real sypatlar hem jemlenipdir. Beýle edilmegi bolsa realistik häsiýetli çeper umumylaşdyrmadyr. Bu entäk sözüň doly manysyndaky realistik çeper umumylaşdyrma däl. Müň da adamlaryň, başga zatlaryň biri-birine ýakyn belli bir toparyna degişli bolan esasy sypatlar öz dialektiki bolşunda düşüňjelilik bilen umumylaşdyrylmaýar. Bu irki döwrüň adamlarynyň hakykatyň dialektikasyna materialistik esasyda hemmetaraplaýyn akyl ýetirip bilmändikleri üçin şeýle bolupdyr.

Jemgyýetçilik aňynyň yzygider ösmegi netijesinde hakykatyň dialektikasyna, kanunalaýyklyklaryna materialistik garaýyş esasynda akyl ýetirilip başlanmagy bilen täze hilli çeper umumylaşdyrma-realistik çeper umumylaşdyrma emele gelip başlady. Bu çeper umumylaşdyrmanyň täze hillidigini alamatlandyran zat hem onda adamlaryň, başga zatlaryň biri-birine ýakyn bolan belli bir toparyna mahsus sypatlaryň öz dialektiki bolşunda ylmy-materialistik esasyda düşüňjelilik bilen konkret bir adamda ýa-da başga zatda jemlenýänligidir. Ine, şu esasyda-da realistik çeper umumylaşdyrma realistik häsiýetli çeper umumylaşdyrmadan tapawutlanýar.

Realistik çeper umumylaşdyrmadaky ýaly indiividual zatdaky jemlenme real hakyktdaky predmetleriň adamlaryň özünde-de belli derejede bolýar. Mysal üçin konkretlikde alnan her bir islendik adamda öz milletine, özi bilen bir meňzeş sredadaky, kärdäki, intellektual derejedäki we ş. m. ýakynlykdaky adamlara degişli bolan umumy sypatlar bolýar. Onuň, bolmagy gutulgysyz. Sebäbi köpe degişli umumy sypatlar indiividual zatlarda, adamlarda ýüze çykmak bilen formirlenýär,

dowam edýär. Ýöne onuň ýaly umumy sypatlar adamlaryň hemmesinde bir deň derejede bolmaýar — birinde has köp, has aýdyň beýleki birisinde ujypsyz bolmagy mümkin **62** Mysal üçin biz, umuman alanda, türkmen ýaşulularyna parasatlylyk, salykatlylyk, asylylyk döp-dessurlary berjaý etmek ýaşlaryň hakyky adam bolup ýetişmekleri üçin aladalanmak ýaly sypatlaryň mahsusdygyny bilýäris. Emma bu hili umumy sypat olaryň hemmesinde bir deň derejede ýüze çykmaýar. Ýaşululyk sypatlary bilen giň köpçülige tanalyp uly hormata mynasyp bolan ýaşulyda bolýar, ýaşululyk sypaty bilen özüni onçakly tanadyp bilmeýänide bolýar. Beýle bolmagynyň sebäbi-de olaryň birinjisinde ýaşululara mahsus sypatyň has köptaraply jemlenip, has aýdyň, has janly ýüze çykmagy, ikinjisinde bolsa ujypsyz derejede jemlenip, onçakly anyk duýarlykly ýüze çykmaýanlygydyr. Biz olaryň birinjisinde türkmen ýaşulularyna mahsus sypatlaryň ýokary derejede ýüze çykýanlygy üçin oňa tipik türkmen ýaşulusy diýip bileris. Ikinjisine beýle diýsek, ýerliksiz bolar. Ol tipiklik derejesine ýetip bilmändir. Kähalatlarda şu ikinji ýaşula çalymdaş edebi gahrymanyň obrazyna tipik obraz diýilýän halatlary-da bolýar. Aslyýetinde welin ol sözüň doly manysyndaky tipik obraz bolup bilmeýär. Birinji¹ ýaşuly ýaly ähli taýdan özüne ýakyn adamlara degişli bolan esasy sypatlary özünde jemleýän edebi gahrymanyň obrazy tipik bolup biler.

Bu ýerde durmuşdaky individual adam bilen edebi gahrymanyň deňeşdirilmegi olaryň tipikliginiň bir meňzeşdigini aňlatmaýar. Biz olary tipikligiň has düşnükli bolmagyna kömek eder diýip deneşdirdik. Real hakykatdaky bir adamda huýuňa ýakyn bolan adamlaryň häsiýetli sypatlary ýazyjynyň fantaziýasy esasynda gaýtadan işläp döreden gahrymanynda jemlenişi ýaly jemlenmeýär, ol sypatlar bir adama garanda edebi gahrymanda has doly, has aýyl-saýyl, has täsirli ýüze çykýar. Çeper döredijilikde ol şeýle-de bolmaly. Şeýle bolmasa, real adam bilen edebi gahrymanyň tapawudyda bol-mazdy. Ol tapawut bolmasa, sözüň hakyky manysyndaky döredijiligem, täzedan döredilýän zadam bolmazdy. Şonuň üçin ýazyjy gürrüni edilen ýaşulularyň birinjisi ýaly, real durmuşdaky adamlaryň belli bir toparynyň tipik wekiline prototip (nusga) hökmünde ýüzlenende-de ony hut öz bolşunda suratlandyran ondaky umumy sypatlary real hakykatdakysyndan-da güýçlendirip — ulaldyp, has aýdyn duýarlykly, has janly, täsirli bolar ýaly edip görkezmeli.

Ylymdaky umumylaşdyrmada sungatdaky, çeper edebiýatdaky ýaly güýçlendirme — ulaltma bolmaýar. Ol kanunalaýyklygy tassyklamak üçin öwrenýän hadysalarynyň, predmetleriniň belli bir görnüşi, belli bir topary üçin has bolan sypatlary, alamatlary hiç hili üýtgetmän-ulaltman kiçeltmän edil real hakykatdaky öz bolşunda abstragirläp umumylaşdyrýar. Ol şeýle etmek bilen gelen netijesini düşündir-mek üçin çeper döredijilikdäki ýaly real hakykatyň özündäki **63** tipik zatlaryň obrazyna-da ýüzlenýär. Mysal üçin etnograf türkmen ýaşulularyna mahsus bolan sypatlary, döp-dessurlary, endikleri öwrenip, onuň häsiýetli taraplaryny abstragirläp umumylaşdyransoň, ony illýustrirlemek üçin öňde gürrüni edilen türkmen ýaşulularynyň birinjisi ýaly tipik ýaşulynyň foto suratyny peýdalanyp biler. Öňe ylmyň ýüz-lenýän bu hili şekilinde — obrazynda edebi gahrymanyň obrazyndaky ýaly ulaltma — tipleşdirme bolmaýar. Ylym abstragirläp umumylaşdyranda-da, ony tassyklamak üçin obraza ýüzlenende-de ulaltma ýol beräýse, onda ol gelýän netijesiniň

takyklygyny gowşadar. Umuman alnanda, hakykatdaky ähli zat ylymda hut öz bolşunda şöhlenenýär, sungatda, çeper edebiýatda bolsa ol hut öz bolşunda däl-de, fantaziýa esasynda döredijilikli işlenmek netijesinde emele gelen ikinji hakykat — çeper hakykat hökmünde şöhlenenýär. Çeper hakykat bolsa real hakykatyň kopiýasy däl.

Şunuň ýaly tapawudy bolsa-da ýazyjy tarapyndan realistik çeper umumlaşdyrma prinsipinde gaýtadan işlenen predmet real hakykatdaky predmetlere bap gelmelidir. Eger ýazyjy gaýtadan işlän predmetinde real hakykatdaky predmetlerin esasy taraplaryny jemläp bilmese, onda ýazyjynyň gaýtadan işlän predmeti hakykatdaky predmetlere bap gelip, olara menzeş bolup bilmez, onuň ýaly bolanda ýazyjynyň eserinde-de hakykat hemme halatlarda dogry suratlanmaz.

Çeper eserinde suratlandyryan predmetini gaýtadan işlände ony hakykata laýyk bolar ýaly edip konsentirlemek — umumlaşdyrmak üçin ýazyjynyň, ozaly bilen durmuşa çuň belet bolmagy zerurdyr. Bu meselede ýazyjynyň hakykatyň ösüş, özgeriş kanunlaryna düýpli düşünmegi-de örän uly rol oýnaýar. Ol kanunlara düşünmek ýazyja konsentirleýän predmetleriniň kanunalaýyklykda ösýän esasy taraplaryny dogry seçip almakda uly kömek edýär, ýagny bu meselede ylym ýazyja kömege gelýär. Bu bolsa durmuşy çeper suratlandyrmakda edebiýatyň ylym bilen berk baglylykda ösýändigini görkezýär. **64**

EDEBIÝATYŇ SYNPLYGY, PARTIÝALYLYGY WE HALKYLYGY

Adamzat jemgyýetiniň sosial gatlaklara — Edebiýatyň synplara bölünmegi bilen olaryň her, biriniň synpylygy sosial-ykdysady durmuş şertlerine, bähbitlerine, maksatlaryna, garaýyşlaryna laýyklykda öz ideologiýasy-da emele gelipdir. Synply jemgyýetde döredilen edebiýat, sungat eserleri, edil şonuň ýaly halk döredijiligiň eserleri-de synplaryň ideologiýasyndan yzde bolmandyr. W. I. Leniniň belleýşi ýaly, synpy jemgyýetde ýaşaýan her bir adam, şol sanda ýazyjy-da, eger ol sosial gatlaklaryň bir-birine bolan gatnaşygyndaky näsazlygy, garşylygy aňsyryan bolsa, onda ol islese-de, islemese-de, bir-birine gapma-garşy durýan synplaryň haýsy-da bolsa biriniň ideologiýasyny makullaman şoňa duýgudaşlyk etmän durup bilmeýär. Şonuň üçin hem ýazyjy aýry-aýry synplara bölünýän adamlaryň durmuşyny suratlandyryan çeper eserinde haýsy-da bolsa bir synpyň bähbidini, ideologiýasyny öňe sür-ýär. Netijede, onuň eseri şol synpa degişli bolup çykýar.

Ýöne çeper edebiýatda synpylygyň ýüze çykyşyna dogry düşünmek üçin her bir ýazyjynyň döredijiligiňe onuň öz döwrüniň sosial şertlerini nazarda tutmak bilen taryhy-konkretlikde çemeleşmelidir. Çünki ýazyjylaryň we olaryň gahrymanlarynyň haýsy synpyň pozisiýasynda durýandyklary aýry-aýry taryhy döwürlerde dürli-dürli derejede, häsiýetde we formalarda aýdyňlaşýar.

Marksizm-leninizm taglymaty synply jemgyýetleriň ösüşiniň aýry-aýry döwürlerinde täze, ösýän synpyň peýda bolýandygyny, öňki agalyk edýän synpy ýeňýänçä, ol täze synpyň ezilýän aşaky synpa — köpçülige ýakyn durýandygyny düýpli subut edýär. Ösüp gelýän täze synp tä agalygy gazanýança, zähmetkeş halka degişli we belli derejede peýdaly bolan birnäçe aragatnaşyk normalarynyň we progressiw ideýalaryň tarapyny çalyp çykyş edýär. Şeýle halatlarda ol synp diňe özüniň däl, jemgyýetiň köp böleginiň şol sanda ezilýän zähmetkeş **65** halk

köpçüliginiň hem bähbitlerni, garaýyşlaryny belli bir derejede aňladýar. Bu barada K. Marks şeýle ýazýar: «Rewolýusiýany amala aşyran synp — entäk bir zada, ýagny başga synpa garşy durýandygyna görä — ilki başda synp hökmünde däl-de, bütin jemgyýetiň wekili hökmünde çykyş edýär ol agalyk sürýän «ýeke-täk synpa garşy durýan bütin jemgyýet köpçüliginiň görnüşinde özüni görkezýär. Bu ilki başda onuň bähbitleriniň agalyk etmeýän beýleki galan synplaryň bähbitleri bilen entäk azda-kände hakykatdan-da baglanyşyanlygy, şol wagta çenli dowam edip gelýän gatnaşyklaryň zor salmagy bilen aýratyn synpyň aýratyn bähbidini ösdürmäge ýetişip bilmänligi üçin şeýle bolýar»¹.

Bu ýagdaý aýry-aýry döwürlerde döredilen birnäçe çeper eserlerde-de öz beýanyny tapypdyr. Başga halklaryň edebiýatynyň taryhynda bolşy ýaly, türkmen halkynyň edebiýatynyň hem feodalizmin ösüp gelýän döwründe peýda bolan süжетler esasynda ýazylan dessanlarynyň birnäçesinde hereket edýän esasy gahrymanlar feodallaryň wekili bolmak bilen birlikde, olar türkmen zähmetkeş halk köpçüligine degişli bolan adalatlylyk, adam söýüjilik, erkin söýgi ýaly progressiw garaýyşlary aňladypdyrlar. Oňa «Huýrlukga-Hemra» dessanyndaky feodal gahryman — patyşanyň ogly Hemranyň satmak üçin Çyn-Maçyna alyp giden gallasyny açlara paýlap bermegi netijesinde ýüze çykýan adam söýüjiligi, «Zöhre-Tahyr» dessanyndaky feodal gahryman Adyl şanyň adalatlylyk we erkin söýgi ugrunda edýän hereketleri aýdyň mysal bolup biler. Gelip çykyşy boýunça feodal gatлага degişli bolan Tahyryň, Mejnunyň tragiki ýagdaýlarynyň üsti bilen bolsa sosial deňsizlige protest bildirilýär. Ol bolsa zähmetkeş halkyň hem protestidir.

Edil şunuň ýaly ýagdaýy burjuaziýanyň täze, ösýän synp bolup jemgyýet sahnasyna çykyp gelýän döwründäki durmuşy suratlandyran eserlerde-de görmek bolýar. Beýik rus şahyry Puşkin özüniň eserlerindäki umumy adamzada degişli bolan asylly ideýalary dworýan gahrymanlarynyň üsti bilen beýan edipdir.

Şunuň ýaly eserlerde esasy gahrymanlar täze, ösüp gelýän ýokary gatladan bolsa-da, olaryň üsti bilen beýan edilýän progressiw ideýalar zähmetkeş halk köpçüligine degişli ideýalar bolup çykýar. Ol eserleriň zähmetkeş, halk köpçüligine degişliligi, ýagny synpylygy-da olarda beýan Edilýän şonuň ýaly progressiw ideýa bilen kesgitlenýär.

Synply jemgyýetde öňe çykan täze synp agalygy öz eline alanson, zähmetkeş halk bilen onuň arasyndaky sazlaşyk, ýakynlyk barha we barha gowşaýar. Ol ikisiniň arasynda hem ykdysady taýdan hem ideologiki taýdan gapma-garşylyk ýitileşýär. **66** Agalyk edip başlan täze synpyň ideologiýasy wagt geçdikçe, reaksiон häsiýete eýe bolýar. Şol wagtda ol synp zähmetkeş halkyň garaýyşlaryny, bähbitlerini aňlatmagyny bes ädýär, zähmetkeş halky ekspluatirlemegiň möhüm serişdesi bolan reaksiон mazmunly ündewi güýçlendirmek üçin halky oňa ynandyrmak üçin jan edýär. Şonuň ýaly býurokratlaşan we galplaşan ýokary synp durmuşda-da, çeper edebiýatda-da aşak gatlagyň progressiw garaýyşlaryny aňladyp bilmez, ol diňe özüniň reaksiон garaýyşlaryny aňladyp biler.

Mysal üçin türkmen dessanlarynda feodal gahrymanlar zähmetkeş halka degişli bolan progressiw garaýyşlary belli bir derejede aňladan bolsa, Mollamurtuň «Emir-Zerli» dessanyndaky Emir, Berdi Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanyndaky Halnazar baý, Eziz han Beki Seytākowyň «Doganlar» romanyndaky Jüneýit han

Hojaguly han we başga şolar ýaly feodal gatлага degişli bolan gahrymanlar zähmetkeş halkyň isleglerine ters gelýän garaýyşlary aňladýarlar. Munuň sebäbi Emiriň Eziz hanyň, Jüneyit hanyň döwründe feodal gatlagyň has galplaşanlygy, reaksionlaşan-lygydyr. Şeýle bolanda, durmuşyň özünde-de, çeper edebiýatda-da aşak gatлага degişli bolan progressiw hem-de rewolýusion ideýalary aşak gatlagyň öz wekilleri aňladyp bilerler. Muňa öň agzalan «Aýgytly ädim» we «Doganlar» romanlarynyň polojitel gahrymanlary mysal bolup biler. Ol eserlerdäki progressiw hem-de rewolýusion garaýyşlary aňladýan polojitel gahrymanlaryň hemmesi (Artyk, Aşyr, Iwan Çernyşow, Saparmyrat, Ýefimow we beýlekiler) aşak gatlagyň wekilleridir.

Aýry-aýry taryhy döwürlerde döredilen çeper eserlerde synpylygyň ýüze çykyşyny anyklamaga ine şunuň ýaly taryhy-konkretlikde çemeleşmeklik edebiýatyň synpylygyna dogry düşünmegin esasy şertlerinden biridir.

Çeper eseriň synpy häsiýetiniň güýçli bolmagynda şol eseri döreden ýazyjynyň sosial poziniýasynyň aýdyň bolmagy, synpy düşüňjesiniň ýokary bolmagy-da örän uly rol oýnaýar. Eger ýazyjy öz döwrüniň şertleri zerarly bir-birine gapma-garşy bolan synplaryň her haýsynyň bähbidine nähili garaýyşlaryň, ideýalaryň, öwüt-ündewleriň hyzmat edip biljegini doly takyklyk bilmese, onda onuň eserlerinde-de synplaryň bähbitleriniň garaýyşlarynyň käbir taraplarynyň gatyşdyrylyp beýan edilmegi mümkindir. Şeýle ýagdaýy beýik türkmen klassyk şahyry Magtymgulynyň döredijiliginde görmek bolýar.

Dogry, Magtymguly özüniň sosial çykyşy boýunça-da, ömürboýy eýelän pozisiýasy boýunça-da aşak gatлага — zähmetkeş halk köpçüligine degişli adamdyr. Edil şonuň ýaly, ol özüniň döredijilik işinde-de ähli ünsüni aşak gatlagyň bähbitlerini, garaýyşlaryny, ideýalaryny öňe sürmäge gönükdiripdir. **67** Ol çeper eserlerinde öz döwründäki sosial gatlaklaryň durmuşda tutýan orunlaryny, ýagdaýlaryny, olaryň bir-birine bolan gatnaşyklaryny suratlandyrmak bilen birlik-de, zähmetkeş halka degişli bolan gumanizm, watançylyk, mertlik, dogruçyllyk, adamlaryň aragatnaşygyny gowulan-dyrmak ýaly ençeme möhüm ideýalary örän ýokary hyjuw bilen beýan edipdir. Emma şonuň bilen birlikde ol öz döwründäki ýokary gatlagyň bähbidiňe hyzmat edýän garaýyşlaryň-da käbirini makullapdyr. Ol hem esasan şahyryň döredijiligindeki takdyra ynanmak, diniň şerigatyň düzgünlerini berjaý etmek ýaly garaýyşlardyr.

Beýik şahyryň döredijiliginde zähmetkeş halka degişli bolan progressiw garaýyşlar bilen birlikde, ýokary gatлага degişli käbir garaýyşlaryňda makullanyp beýan edilmeginiň sebäbi onuň özüniň nämäniň haýsy sosial gatлага hyzmat edip biljekdigine doly düşüňip bilmänligidir.

Magtymgulynyň döredijiligindeki synpylygyň şunuň ýaly tarapy bolsa-da, onuň eserleriniň aşak synpa degişlilik has güýçlüdir. Ine şu-da Magtymgulynyň we synply jemgyýetde ýaşan Magtymguly ýaly ençeme şahyrlaryň çeper eserleriniň synpylygyny alamatlandyran esasy zatdyr.

Edebi eseriň synpylygy kesgitlenende ýazyjynyň öz sosial çykyşy bilen onuň eserindäki synpylygy-da gatyşdyrmaly däl. Öz sosial çykyşy, sosial ýagdaýy, sosial garaýyşy boýunça ýokary gatлага degişli bolan ýazyjynyň eserlerinde-de, eger ol durmuşy, sosial gatnaşyklary dogruçyl görkezýän bolsa, aşak gatlagyň bähbitleri,

garaýyşlary obýektiw suratda öz beýanyny tapar. Munuň şeýle bolýandygy W. I. Leniniň L.N. Tolstoý hakyndaky makalalarynda has çuň esaslandyrylýar. L. Tolstoý özüniň sosial çykyşy we ýagdaýy boýunça-da, sosial garaýşy boýunça-da pomeşikdir, ýagny ýokary gatлага degişlidir. Emma hakykaty dogry suratlandyrmak netijesinde aşak gatlagyň — daýhanlaryň bähbidine hyzmat edýän garaýyşlary-da obýektiw häsiýetde beýan edipdir. Tolstoýyň öz eserlerinde «kapitalistik ekspluataniýany rehimsiz tankytlamagy, hekümetiň zorluklaryny, ýurduň we döwleti dolandyryşyň gülkünçliklerini paş etmegi, baýlygyň ösüşi hem-de siwilizaňiýanyň göreşip gazanan zatlary bilen işçiler köpçüliginiň gedaýlygynyň, nadanlygynyň we göreşleriniň ösüşi arasyndaky garşylyklaryň bütin çuňlugynyň üstüni açmagy»¹ aşak gatlak üçin onuň synpy düşünjesiniň ösmegi üçin gürrüňsiz peýdalydyr. Şonuň bilen birlikde ol ýokary gatlagyň bähbidine hyzmat edýän öz subýektiw garaýyşlaryny-da, ýagny «...zorluk ýoly bilen «ýamanlyga garşylyk gekezmezlik» dogrusyndaky diwanalyk ündewi»² hem çeper eserlerinde beýan edipdir. W. I. Leniň Tolstoýyň döredijiliginiň 68 bir-birine gapma-garşy bolan bu iki tarapyny aýdyňlaşdyrmak bilen onuň eserleriniň obýektiw ideýa mazmuny boýunça aşak gatlak üçin has peýdalydygyny nygtap belleýär: «Tolstoýyň ýazan zatlarynyň ideýa-mazmunynyň bolsa daýhanlaryň şu duruşmasyna laýyk gelşi, käwagtlar onuň garaýyşlarynyň «sistemasyna» baha berişleri ýaly, howaýy «hristian anarhizmine» laýyk gelşinden şübhesiz has artykdyr»¹.

Synpy jemgyýetde ýaşan we döreden ýazyjylaryň eserlerinde synpçylygyň Munuň ýaly dürli-dürli formalarda ýüze çykýanlygyna üns bermek, olaryň eserleriniň progressiw hem-de rewolýusion ähmiýetini kesgitlemek üçin örän zerurdyr. Bu meselä üns bermezligiň düýpli ýalňyşlyga alyp barýandygyny proletkultçylaryň taryhy aýdyň görkezýär. Olar burjuaz jemgyýetinde döredilen sungat «burjuaz sungatydyr», onuň bilen proletar medeniýetiniň işi ýokdur diýen ýalňyş düşüňjani öňe sürmek bilen synply jemgyýetde döredilen edebiýaty, sungaty, medeniýeti tutuşlygyna inkär ätmäge synanyşdylar.

Beýle ýalňyşlyk diňe bir rus sowet edebiýatynyň taryhynda bolman onuň bilen organiki baglylykda ösmäge başlan beýleki sowet halklarynyň, şol sanda türkmen sowet edebiýatynyň taryhynda-da boldy.

1930-njy ýyllaryň töwereginde geçmiş türkmen edebiýaty barada metbugatda çykyş eden Gurban Gulyýew “Ýene-de Magtymguly hakynda»² diýen makalasynda beýik şahyryň döredijiligine baha bermäge esasan proletkultçylaryň pozisiýasy bilen çemeleşipdir. Onuň ýokarda agzalan makalasynda beýan etmegine görä, Magtymgulynyň döwründe Eýran Bagdat bilen söwda edýän türkmen söwdağär-leri köpeliýär, söwda ösýär. Magtymguly hem şol söwda baýlarynyň wagyz-nesihatçysy bolupdy, ol garyplaryň tarapdary bolmandyr. Magtymgulynyň ýerli baýlary, işan-mollalary tankyt etmeginiň sebäbi-de olaryň söwda baýlary bilen ylalaşmaýanlygy üçinmiş. G. Gulyýew şunuň ýaly ýalňyş düşüňjeleriniň esasynda şeýle netijä gelýär: «Proletariat edebiýaty Magtymguly eseriniň iň» şu manawy (many-mazmun) taýyny öz içine sygdyрмаýar. Ýöne sygdyryp hem däl, oňa garşy göreşýär we hökman göreşmelidir»³.

Geçmiş edebiýatyna şunuň ýaly çemeleşmegiň we düşüňmegiň ýalňyş hem-de zyýanlydygyny W. I. Leniniň «Milli mesele boýunça tankydy bellikler» diýeni işinde,

«Ýaşlar soýuzynyň wezipeleri» barada komsomolyň III gurultaýynda sözlän sözünde we başga birnäçe eserlerinde has çuňdan düşündirýär Synply jemgyýetlerdäki iki medeniýet hakdaky leninçilik taglymat 69 her bir milli medeniýetde demokratik hem-de sosialistik elementli progressiw medepiýetiň we agalyk ediji syn-pyň bähbidine hyzmat edýän reaksiýa mazmunly medeniýetiň bolýandygyny örän aýdyň subut edýär. Synply jemgyýetdäki medepiýetiň ösüşiniň marksizm-leninizm taglymaty tarapyndan üsti açylan bu kanuny medeniýetiň bir şahasy bolup durýan çeper edebiýata-da gönüden-göni degişlidir.

Synply jemgyýetde peýda bolan edebiýatyň demokratik hem-de, sosialistik elementli progressiw ideýaly eserleri özleriniň synpylygy taýyndan proletar edebiýatyndaky synpylyga ters gelmeýärler. Gaýtam geçmiş edebiýatynyň onuň ýaly eserlerindäki synpylyk proletar edebiýatyndaky has aýdyň for-mada ýüze çykyp, ýokary derejede ösen synpylyga — partiýalylyga, onuň gaty aňyrlardan gelýän synpy köki hökmünde birigýär.

Biziň ýurdumyzda Beýik Oktýabr rewolýusiýasyndan soň sosializm doly ýeňip üstün çykýança, sosialistik ideologiýa bilen burjuaz ideologiýanyň ýiti göreşi dowam etdi. Bu göreş edebiýatda-da boldy. Ençeme ýazyjylar öz eserlerinde gönüden-göni sosialistik ideologiýany öňe süren bolsalar, eýerjeňler — yraň atyjylar (popuçikler) diýlip atlandyrylan ýazyjylar biraz wagtlap öz eserlerinde belli bir synpy ideologiýany aýdyň we açyk beýan etmediler. Ýazyjylaryň üçünji topary bolsa öz eserlerinde ýeňlen ýokary gatlagyň ideologiýasyny dürli formalarda beýan etdiler. Şunuň ýaly ýagdaý türkmen sowet edebiýatynyň ösüş prosesinde-de boldy. Bu barada 30-njy ýyllaryň talantly türkmen edebiýatçysy Oraz Täçnazarowyň «Duşmuşyň ýüzi» (Türkmen çeper edebiýatyndaky synpy göreş hakynda)¹, «özgeriş» (.B. Kerbabaýewiň we G. Burunowyň döredijiligi barada)² ýaly makalalarynda ep-esli maglumat berilýär.

Oraz Täçnazarow ol makalalarynda şol döwürdäki türkmen ýazyjylaryny üç topara bölýär: proletar ýazyjylary (Ýa. Nasyrly, A. Kekilow we başgalar), eýerjeň ýazyjylar (B. Kerbabaýew we G. Burunow), burjuaziýanyň poziniýasynda durýan ýazyjylar (Wepaöw). Täçnazarow ýazyjylaryň bu üç toparynyň synpy poziniýasyny olaryň şol döwürde döreden eserleriniň ideýa-mazmuny esasynda kesgitleýär.

Berdi Kerbabaýewiň şol döwürde döreden «Gyzlar dünýäsi» poýemasynda (soň ol poýema gaýtadan işlendi, bu ýerde onuň ilkinji warianty göz önünde tutulýar) esasan öňki döwrüň durmuşy barada gürrüň berilýän bolsa-da, onda synplaryň arasyndaky garşylyk, olaryň biri-birine gapma-garşy bolan ideologiýasy aýdyň beýan edilmeýär. Poýemada baýyň gyzy hakdaky ýa-da garybyň gyzy hakdaky — haýsy hakda gürrüň gidýändigini, 70 gyzy alýanyň, satýanyň kimdigi, mollalaryň aşak gat-laga we ýokary gat-laga bolan garaýyşlary we ş. m. belli däl. Bu bolsa ol eserde synpylygyň gowy aýdyň bolmazlygyna sebäp bolýar. Emma B. Kerbabaýewiň soňky döreden eserlerinde, aýratyn-da «Baýram», «Batyr», «Aýgytly ädim» ýaly eserlerinde synpylyk has güýçlenýär we aýdyň formalarda ýüze çykýar. G. Burunowyň döredijiligindeki synpylygyň ösüşinde şunun, ýaly ýagdaýdadyr.

Üçünji toparyň wekili bolan Wepaýew bolsa öz eserlerinde burjuaz ideologiýasyny ündäpdir. Ol özüniň goşgularynda sosializm gurluşygynyň önjegine ynanmazlyk, milli duşmançylyk ýaly reaksiýa garaýyşlary aýlawly formalarda

beýan edipdir.

30-njy ýyllara çenli türkmen sowet edebiýatynda iki synpy ideologiýanyň ýüze çykmagynyň sebäbi şol wagta çenli durmuşyň özünde-de eziji synplaryň doly ýok bolmanlygydyr.

Eziji synplaryň doly ýok edilmegi bilen olaryň ideologiýasy-da çeper edebiýatda orun almagyny bes etdi. BK(b)P-nyň 1934-nji ýylda bolan XVII gurultaýynda SSSR-de sosializmiň hemme ugurlar boýunça doly ösüş gazanandygy bellendi. Ine sosializmiň şol doly ösüşi sowet ýazyjylarynyň hemmesini bir ideologiki poziniýa birleşdirdi.

Ýurdumyzda eziji synplaryň galyndylary doly ýok edilip, sowet ýazyjylarynyň ideýa agzybirliги berkarar bolandan son, sowet edebiýatynyň synpy edebiýat bolmagy üçin esas galmaýar diýip düşünmeklik ýalňyş bolar. Bütin ýer ýüzünde sosializm doly ýeňiş gazanýança, sowet edebiýatynda, şonuň bilen birlikde ähli sosialistik ýurtlaryň edebiýatynda-da synpylyk häsiýeti saklanar. Dünýä masştabynda synpy göreş gidýärkä, öňdebaryjy edebiýat ondan çetde durup bilmez, ony suratlandyrmaly bolar. Ol suratlandyrylýar hem. Biz ýazyjylarymyzyň eserlerinde zahmetkeş kepçüliginiň bähbitlerine hyzmat edýän parahatçylyk, dostluk, internasionalizm ideýalarynyň, kommunizm ideýasynyň gözelliginiň açylyp görkezilýänligini, imperialistik ideologiýanyň paş edilýändigini görýäris. Ine şu-da häzirkä döwrüň sowet edebiýatynda synpylygyň ýüze çykmasydyr.

Edebiýatyň partiýalylygy.

Çeper edebiýatyň partiýalglygy onuň synpylygynyň düşüňjeli ösen ýokary formasydyr. Synpylyk we partiýalylyk edebiýata jemgyýetçilik durmuşyndan geçýär. Şoňa görä-de jemgyýetde synpy göreşiň ýokary derejeli düşüňjelilik bilen ösmäge başlan wagtynda, her synpyň öz synpy bähbitlerini, ideologiýasyny has aýlyň anladýan ýokary düşüňjeli topary — partiýasy emele gelýär. Muny Sowet Soýuzynyň Kommunistik partiýasynyň taryhy açyk görkezýär. Biziň Kommunistik partiýamyz Rus-siýanyň we onuň sostawynda bolan halklaryň rewolýusion synp 71 hökmünde ösýän proletariatyň hem-de beýleki zähmetkeş gatlaklarynyň synpy bähbitlerini, maksatlaryny, ideýalaryny ýokary derejede düşüňjelilik bilen aýdyň aňladýan partiýa bolup, 1903-nji ýylda formulirlendi. Kommunistik partiýamyz özüniň dörän gününden bari zähmetkeş halkyň arzuw-isleglerini has doly we dogry aňladyp, halkyň durmuşynyň barha gowulanmagy ugrunda ýadawsyz göreşip gelýär. Kommunistik partiýamyz geçen göreş ýoly partiýa bilen zähmetkeş halk kepçüliginiň, bähbitleriniň, maksatlarynyň, arzuw-islegleriniň birdigini örän aýdyň görkezýär.

Göreşýän synpyň awangardy bolan şeýle partiýa derän wagtynda şol synpyň bähbitlerine hyzmat edýän edebiýat hem şol synpyň awangardy bolan partiýanyň poziniýasyna geçmän, ýagny partiýaly bolman durup bilmez. XX asyryň başlarynda Russiýada hut şeýle ýagdaýyň emele gelendigini nazarda tutmak bilen W. I. Lenin 1905-nji ýylda ýazan «Partiýa guramasy we şrtiýalaýyn edebiýat» diýen makalasynda: «Sosial-demokratik işiň Russiýada Oktýabr rewolýusiýasyndan soň derän täze şertleri partiýalaýyn edebiýat hakyndaky meseläni nobata çykardy»¹ diýip belleýär. Şeýle ýagdaýda edebiýat partiýaly bolman, rewolýusion synpa gowy hyzmat edip bilmez. Şoňa görä-de W. I. Lenin öňde agzalan makalasynda proletariata hyzmat edýän edebiýatyň partiýaly edebiýat bolmalydygyny belleýär: «Burjuaz

gylyklaryň tersine, burjuaz kärha-na eýeçilik, nepkeşlik metbugatynyň tersine, burjuaz karýerizminiň we individualizmiň «barinler anarhizminiň» hem-de bet gazanja kowalaşmagyň tersine, — sosialistik proletariat partiýalaýyn edebiýat prinsipini öňe çykarmalydyr, şol principi ösdürmelidir we ony mümkingadar has doly hem-de tutuş formada durmuşa geçirmelidir»².

Edebiýatyň Lenin tarapyndan kesgitlenen partiýalylyk prinsipi edebiýatyň proletariat bilen aç-açan baglanyşykly bolmalydygyny, onuň bähbitlerini, ideýalaryny aç-açan öňe surmelidigini talap edýär. Bu talap edebiýaty zähmetkeş kepçüliginiň bähbitlerini aýdyň aňlatmaga, ideýa-mazmun taýdan ösmäge gönükdirýär. Partiýalylyk prinsipiniň çeper edebiýatyň ösmeginde şu hili ägirt uly rol oýnaýandygy beýik proletar ýazyjysy M. Gorkiniň döredijiliginde ilkinji gezek mese-mälim boldy. Ol öz eserlerinde, aýratyn-da «Ene» romanyn-da proletariatyň bolşewikler partiýasy tarapyndan ylmy esasyda düşünelilik bilen beýan edilen poziniýasyny, bähbidini, ideýasyny aç-açan çeper beýan etdi we öňe sürdi. Netijede, M. Gorkiniň eserleri örän uly rewolýusion ähmiýete eýe boldy. Hut şonuň üçin hem W. I. Lenin onuň döredijiligine ýokary baha berdi.

Burjuaz ideologlary çeper edebiýatyň leninçilik partiýa laýyklylyk 72 prinsipine boýdan-başa garşy çykyp, onuň tersine özleriniň galp partiýasyzlyk lozungasyny öňe sürmäge dyrjaşyp gelýärler. Olaryň tassyklamalaryna görä, partiýalaýynlyk prinsipi çeper döredijiligiň öz tebigatyndan gelip çykýan zat dälmiş, ol çeper döredijilik işine administratiw-býurokratik ýolbaşçylyk etmegiň tärimiş, W. I. Leniniň «Partiýa guramasy we partiýalaýyn edebiýat» atly meşhur makalasynda öňe sürýän partiýalaýynlyk prinsipi-de çeper edebiýata däl-de, syýasy publinistika degişlimiş, ol prinsip ýazyjyny çaklendirýärmiş, ona döredijilik azatlygyny bermeýärmiş.

Burjuaz alymlarynyň bu hili garaýyşlarynyň tersine, Kommunistik partiýalaýynlyk hakykaty öz dialektiki bolşunda dogruçyl suratlandyryýan çeper eserlerde hiç kimiň ygtyýaryna, meýline bagly bolmadyk obýektiw ýagdaýda ýüze çykýar, başgaça aýdanda, ol suratlandyrylýan hakykatyň hut özünden gelip çykýar. Mälim bolşy ýaly, Beýik Oktýabr rewolýusiýasy hem-de sosializm gurluşygy ýyllarynda biziň halkymyzyň synpy düşüňjesi, synpy duýgusy görülmedik derejede ösdi, ol synpy göreşiň düýp maksadyna, onuň perspektiwasyna aýdyň göz ýetirdi. Beýik Oktýabr sosialistik rewolýusiýasy hem Beýik Watançylyk urşy döwründe deňi-taýy bolmadyk taryhy ýeňiş gazanmagy-myzyň, barlyşyksyz ideologiki göreşde ýanbermezligimiziň iň esasy faktorlarynyň biri-de biziň adamlarymyzyň tebigatynda — aňynda, duýgusynda, ruhunda, häsiýetinde ýokary derejede ösen synpylyk — Kommunistik partiýalaýynlyk boldy. Kommunistik partiýalaýynlyk häzirki zamanda barha çuňlaşyp hem-de giň gerim alyp sowet adamlarynyň, beýleki doganlyk sosialistik ýurtlaryň adamlarynyň, kapitalistik ýurtlardaky sosializm ugrunda gaýduwsyz göreşýän adamlaryň tebigy sypatyna öwrülýär. Şeýle bolansoň, ýazyjy bu hili hakykaty, bu hili adamlary öz bolşunda dogruçyl suratlandyrylanda, onuň eserindäki obrazlaryň obýektiw ýagdaýda partiýaly bolup çykjakdygy öz-özünden düşnüklidir. Hatda partiýalaýynlygy goldamaýan ýazyjy hem bu hakykaty dogruçyl suratlandyrsa, onuň döreden obrazlary partiýaly bolup çykýar. Synpylyk meselesinde Balzagyň, Lew Tolstoýyň döredijiliginde hut şeýle bolandygyny Marks, Lenin geniallyk bilen subut etdi. Hiç hili liberallyk — ikiýüzlilik etmän, hakykaty çuňdan

dogruçyl suratlandyrýan ýazyjynyň eserinde, onuň öz synpy poziniýasyna, şahsy simpatiiýasyna garamazdan, synpylygyň ýüze çykyşy baradaky Marks, Ängels, Lenin tarapyndan anyklaşdyrylan obýektiw kanun synpylygyň ösen formasyna — partiýalaýynlyga-da degişlidir. Şeýle bolanson, partiýalaýynlyk prinsipiniň ýazyjynyň boýnuna keseden dakylmaýandygy öz-özünden düşnüklidir. **73** Burjuaziýa hyzmat edýän liberal ýazyjynyň eserinde Kommunistik partiýalaýynlygyň bu hili obýektiw kanunalaýyklykda ýüze çykmagy mümkin däl. Sebäbi onuň ýaly ýazyjy hakykaty öz dialektiki bolşunda bütün çuňluga bilen dogruçyl suratlandyrmak mümkinçiliginden mahrumdyr. Ol öz burjuaz agalarynyň bähbidini arap, barlyşyksyz synpy gatnaşyklary, synpy göreşleri, rewolýusion hadysalary, olaryň bolmagynyň sebäplerini dogruçyl görkezmekden iki elini göterip gaçýar. Onuň gaçmazlyga-da ýagdaýy yok.

Obrazyň obýektiw ýagdaýda partiýaly bolup çykmak kanuny hakykaty bütün çuňluga bilen öz dialektiki bolşunda dogruçyl suratlandyrýan häzirki döwrüň realist ýazyjylarynyň, sosialistik edebiýatyň wekilleriniň döredijiligine degişlidir. Ol obýektiw kanun şolaryň döredijilik praktikasynda hereket edýän kanundyr.

Burjuaz ideologlarynyň çeper edebiýatda partiýalaýynlygyň şu hili kanunalaýyklykda emele gelendigine düşünmediksirän bolup, ona garşy çykmaklary-da ýöne ýerden däl. Olaryň çeper edebiýatdaky Kommunistik partiýalaýynlyga diş-dyrnak bolup garşy çykmaklarynyň in esasy sebäbi, W. I. Leniniň «Partiýa guramasy we partiýalaýyn edebiýat» diýen makalasynda belleýşi ýaly, çeper edebiýaty proletariatyň we beýleki zähmetkeş gatnaklaryň rewolýusion göreşinden daşlaşdyrmak üçindir, ekspluatasiýadan halas bolmaga hyjuwlanýan synpyň syýasy hem-de synpy düşüňjesini bulam-bujar edip saklamak üçindir, özlerine howp salýan rewolýusion göreşi gowşatmak üçindir. Mälim bolşy ýaly, Kommunistik partiýalaýyn edebiýat her bir ýurtdaky ezilýän synpyň syýasy hem-de synpy düşüňjesini, rewolýusion hyjuwyny ösdürmek, oňa öz synpy bähbidi ugrundaky göreşiň dogry ýoluny saýgarmaga kömek etmek bilen, şol ýurtda rewolýusion situasiýanyň güýçlenmegine, rewolýusion göreşiň giň gerim almagyna örän uly täsir edýär. Buojuaz ideologlary Kommunistik partiýaly edebiýatyň ine şu hili söweşjeň rewolýusion täsirinden öler ýaly gorkýandyklary üçin oda-köze düşüp, çeper edebiýatyň partiýalaýynlyk prinsipini inkär etmäge synanyşýarlar. Emma ony inkär etmeklik olara henize çenli hem başardanok, mundan beýläkde başartmaz. Sebäbi, edebiýatyň partiýalaýyn bolmagy, öňde belläp geçişimiz ýaly, obýektiw kanundyr. Obýektiw kanuny bolsa, her näçe urunsaň-da, inkär etmek mümkin däl. Satlyk burjuaz ýazyjylary öz poziniýalaryny açykdan-açyk aýtmak mümkinçiliginden mahrumdyrlar. Olar her edip, hesip edip, öz burjuaz agalarynyň bähbitlerini arap, halk köpçüligi üçin zyýanly ideýalary dürli aýlawly ýollar bilen gowy ýaly edip görkezmäge mejburdyrlar. Eger olar şeýle edýändiklerini — reaksion burjuaziýa poziniýasynda durýandyklaryny öz eserlerinde gizlemeseler, zähmetkeş halk köpçüliginiň ýigrenjine has-da beter sezewar bolardylar. Burjuaz **74** ideologlary edebiýatdaky partiýalaýynlyga garşy çykmak bilen, «doly azatlyk» bahanasy bilen burjuaz ýazyjyla-rynyň ine şu hili hakyky ýagdaýynyň, hakyky keşbiniň üstüni örtmäge-de jan edýärler. Emma näme etselerde, olaryň bu hili sapalaklarynyň ýerliksizdigini burjuaz edebiýatynyň barha pese

düşmegi, reaksionlaşmagy aýdyň görkezýär. Esasy gahrymanlarynyň jeňbazlar, kolonizatorlar, jynspa-razlar, indiividualistler we şolara menzeş nejisler bolmagy, şonuň ýaly tipleriň üsti bilen zähmetkeş halk kepçüliginiň bähbitlerine ters gelýän ideýalaryň mekirlilik bilen ündelmegi häzirki zaman burjuaz edebiýatynyň barha galplaşýandygyny, barha bihaýa häsiýete eýe bolýandygyny alamatlandyrýan esasy zatdyr.

Kommunistik partiýaly edebiýat burjuaz edebiýatynyň tersine, jemgyýetiň güli, onuň geljegi bolan zähmetkeş halk köpçüligine has ýakyn durýar we olaryň asylly häsiýetleriniň hem-de ideýalarynyň gözelligini bütün çuňluga bilen açyp görkezýär. Kommunistik partiýaly edebiýatyň dünýädäki ähli zähmetkeşleriň çuňňur söýgüsine mynasyp bolmagy-da onuň şu hili häsiýeti bilen baglanyşyklydyr.

Kommunistik partiýalaýynlygyň talap edişi ýaly, durmuşyň gözəl we otrisatel taraplaryny dogry hem-de aýdyň suratlandyrmaklyk, asylly ideýalary öňe sürmeklik öz halkyna ähli güýji bilen hyzmat etmek isleýän ýazyjynyň ruhuny göterýän, talantyny ösdürýän, döredijilik pafosyny joşa getirýän esasy zatdyr. Hut şonuň üçin hem Kommunistik partiýalaýynlyk poziniýasynda durýan ýazyjyny galama ýapyşmaga mejbur edýän zadyň asylly maksatlardygyny düşnükli.

Kommunistik partiýalylyk prinsipi ýazyjyny diňe halk üçin zyýanly antipartiýa garaýyşlary ündemekden çäklendirýär we halk köpçüliginiň bähbitlerini, idealyny çuň düşünjelilik bilen dogruçyl hem-de aýdyň beýan etmekde ýazyja dogry ýol görkezýän kompas bolup hyzmat edýär, ýokary ideýaly eserler döretmekde ýazyja giň mümkinçilik, uly perspektiwa döredýär. Şeýlelikde, Kommunistik partiýalylyk prinsipi halk bilen, onuň bähbitlerini ýokary derejede aňladýan partiýa bilen bir poziniýada durýan ýazyja öz eserlerinde beýik ideýalary wasp etmekde doly döredijilik azatlygyny berýär. Muny M. Şolohow sowet ýazyjylarynyň Bütinsoýuz Ikinji gurultaýynda sözlän sözünde örän aýdyň beýan etdi: «Daşary ýurtlardaky içi ýangynly duşmanlar sowet ýazyjylary bolan biz hakda göýä biz partiýanyň görkezmesi boýunça ýazýarmyşyk diýip gürrüň edýärler. Iş birneme başgaçadyr: biziň her birimiz öz ýüreginiň görkezmesi boýunça ýazýar, biziň ýüreklerimiz bolsa biziň öz sungatymyz bilen hyzmat edýän partiýamyzyňkydyr we mähriban halkymyzyňkydyr»¹. 75 Burjuaz ideologlarynyň toslamalarynyň tersine, Kommunistik partiýalylyk prinsipi çeper edebiýatda hakykatyň ýokary düşünjelilik bilen dogruçyl suratlandyrylmaga çäklendirilmedik mümkinçilik berýär. Muny sosialistik realizm usulynyň esasy prinsipleriniň biriniň durmuşy dogruçyl suratlandyrmaklyk bolup durýandygyny-da açyk görkezýär.

Kommunistik partiýa çeper edebiýatda durmuşy dogruçyl suratlandyrmaklyk prinsipiniň her hili bozulmalaryna garşy gwrüşip gelýär we sowet ýazyjylaryny hakykaty dogruçyl suratlandyrmak ruhunda terbiýeleýär. Partiýanyň edebiýat we sungat baradaky kararlarynda-da, sowet ýazyjylarynyň gurultaýlaryna iberen gutlaglarynda-da, partiýanyň görnükli ýolbaşçylarynyň sowet edebiýaty baradaky çykyşlarynda-da bu mesele nygtalyp öňe sürülýär.

Uruşdan soňky döwürde konfliktsizlik «teoriýasynyň» täsiri bilen ýazylan käbir eserlerde durmuş garşylyklary ýuwmarmalyp suratlandyryldy. Kommunistik partiýa muny öz wagtynda belledi we ähli sowet ýazyjylaryny durmuş garşylyklaryny dogruçyl suratlandyrmaga çagyrdy.

Durmuşy ähli kynçylyklary, garşylyklary bilen dogruçyl suratlandyryan ýazyjylara Kommunistik partiýa ýokary baha berýär. Bu ýagdaý Kommunistik partiýalylyk prinsipi bilen dogruçylygyň organiki baglanyşyklydygyny örän aýdyň görkezýär.

Çeper eseriň aýdyň partiýaly bolmagynda suratlandyrylýan hakykatyň özünden gelip çykýan partiýalaýynlyk bilen birlikde ýazyjynyň öz poziniýasynyň-da uly rol oýnaýandygy şübhesizdir.

W. I. Lenin «Lew Tolstoý rus rewolýusiýasynyň aýnasydyr» diýen makalasynda «Hristos diwanasy bolup ýören pomeýşik» Tolstoýyň öz subýektiw ideýasy, garaýşy — «zorluk ýoly bilen «ýamanlyga garşylyk görkezijizlik dogrusyndaky diwanalyk ündewi» bilen eserlerinde dogruçyl suratlandyryan hakykatyndan obýektiw ýagdaýda gelip çykýan sosial protestiň biri-birine garşy gelýändigini parasatlylyk bilen belleýär. Partiýalaýynlyk meselesinde-de aýdyň poziniýada durma-ýan ýazyjynyň döredijiliginde şu hili ýagdaýyň bolmagy mümkin Beýle ýagdaý bolsa eserde dogruçyl suratlandyrylýan hakykatyň özünden obýektiw ýagdaýda gelip çykýan partiýalaýynlygyň aýdyň duýarlykly bolmagyna päsgel berýär. Hut şol sebäpli-de aýdyň Kommunistik partiýalaýyn eser döretmek üçin ýazyjynyň birinjiden, hakykaty öz dialektiki bolşun-da dogruçyl suratlandyrmagy, ikinjiden, suratlandyryan hakykatyna öňde baryjy garaýyş poziniýasyndan çemeleşmegi, baha bermegi zerurdyr. Beýle etmeklik bolsa döredijiligi bilen halkyna peýdaly hyzmat etmek hyjuwyna ýugrulan ýazyjynyň öz grajdanlyk tebigatyndan gelip çykýan islegdir. 76 Şol isleg boýunça döredýän ýazyjy öz keşbini, bet matlabyny döredijiliginde gizlemäge jan edýän burjuaz ýazyjysyna marksistik-leninçilik estetikanyk görnükli wekili Lunaçarskiniň aşakdaky sözlerini hemişe batyrgaýlyk bilen aýdyp biler:

«Bize hiç zady gizlemek gerek däl we gizlemek üçin sebäp hem ýok — gep hem ine şonda. Biz hakykatdan-da adamzat durmuşynyň bagtly hem-de manyly bolmagy ugrundaky göreşiň öňde baryjylarydyrys. Ine, şonuň üçin hem biz: hawa, sungat partiýaly, ol dürli maskatlar bilen näçe örtseňiz-de sizde-de bar diýip, batyrgaý aýdyp bileris. Ýöne ol partiýalaýynlyk siziň sungatyňyza näçe aralaşdygyça, ony şonça-da bozdy, zaýalady, harap etdi. Biziň partiýalaýynlygymyz bolsa sungata aralaşmak bilen ony diňe her bir düşüňjeli hudojnigiň arzuw edip biljek we arzuw etmeli bolan belentligine— dünýäni we adamzady özgertmäge gatnaşmak belentligine göter di»¹.

Döredijilik prosesinde şu hili bolup emele gelýän partiýalaýynlyk dünýä edebiýatynyň masştabynda barha giň gerim almak hem-de çunlaşmak bilen edebiýaty halka ýokary derejede hyzmat etmäge gönükdirýär. Şonuň üçin hem biziň partiýamyz çeper edebiýatda emele gelen bu prinsipi yzygider goldap gelýär.

Çeper eser näçe çuň Kommunistik partiýalylyk häsiýetine eýe bolsa, ol şol derejede-de jemgyýetçilik ähmiýetine eýedir. Çeper eserlerde Kommunistik partiýalylyk dekleratiw häsiýetde beýan edilmän, gahrymanlaryň häsiýetinde, duýgusynda, hyjuwynda, başgalar bilen edýän gatnaşygynda, Kommunistik ideal ugrundaky göreşinde ýüze çykarylmaladyr, gahrymanyň obrazy çuň Kommunistik partiýaly bolmaladyr. Sowet edebiýatynyň iň görnükli eserleri bolan M. Gorkiniň «Ene», M. Şolohowyn, «Göterilen tarp»,ň Ostrowskiniň «Polat nähili taplandy», A.

Fadeýewiň «Ýaş gwardiýa» romanlarynda we sowet ýazyjylarynyň başga ençeme eserlerinde bu şeýledir. Atlary tutulan eserleriň gahrymanlary bolan Pawel Wlasow, Pelageýa Nilowna, Dawydow, Korçagiň ýaş gwardiýaçylar we başgalary özleriniň Kommunistik partiýalylygyny dartgynly göreşlerde edýän hereketlerinde ýüze çykarýarlar. Ol gahrymanlar özleriniň, şonuň ýaly ündän ajaýyp sypaty — çuň Kommunistik partiýalylygy bilen ummasyz kep okyjylaryň belent söýgüsine mynasyp boldular we ol okyjylarda ajaýyp häsiýetleriň Kommunistik idealyň doly ýöňmegi ugrundaky göreşe aktiw gatnaşmak duýgularyň ha-da ösmegine örän uly täsir etdiler hem-de etmekdedirler. Şeýle çuň Kommunistik partiýaly obrazlar döredende, ýazyjynyň eserleri çuň partiýaly bolup çykýar. **77** Ýazyjynyň Kommunistik partiýalylyk prinsipine dogry düşünmegi, onuň çeperçilik ussatlygyny ýokary götermeginiň hem esasy şertidir. Mälim bolşy ýaly, çeperçilik möhüm, çuň ideýa-mazmun bilen baglylykda gözelleşýär. Eger eserde möhüm ideýa bolmasa, onda düşüňjeli okyjy üçin ol eseriň çeperçiligi-de jansyz, hil taýdan pes çeperçilik bolup galýar. Meşhur sowet pedagogy we ýazyjysy A. S. Makarenko bu barada örän degerli gürrüň edip, şeýle diýýär.

«Eger eseriň daşky öwüşgini mazmunyň edil şonuň ýaly öwüşgini we belentligi bilen baglylykda döredilmese, onda biziň edebiýatymyzyň däbi we sowet okyjylarynyň göwün islegi onuň ýaly eseri gymmatly çeper eser hökmünde kabul etmeýär»¹.

Şeýle bolsa, Kommunistik partiýalylyk prinsipiniň çeper edebiýatyň ideýa-mazmun taýdan belent derejä geterilmegine giň perspektiwa, aýdyň ýol açmak bilen birlikde, onuň çeperçiliginiň hil taýdan kämilleşmegine-de giň mümkinçilik açýandygy görünýär.

Kommunistik partiýalylyk prinsipi çeper edebiýatyň ösmeginde şeýle ägirt uly rol oýnaýar. Şoňa görä-de Kommunistik partiýa çeper döredijilikde ol prinsipi gyşarnyksyz berjaý etmäge sowet ýazyjylaryny boýdan-başa mobilizläp gelýär.

Edebiýatyň halkylygy diýen düşüňje çeper edebiýatyň halka degişli iň gowy sypatlarynyň hemmesini jemläp aňladýan düşüňjedir. Bu bolsa halky bolan eseriň hemme tarapdan ýokary derejede kämilleşen we halk tarapyndan söýülýän eser boljakdygyny aňladýar. Çeper eseriň şeýle häsiýete, şeýle derejä eýe bolmagynda esasy rol oýnaýan zatlar nämelerden ybarat?

Çeper eserleriň halky bolmagy üçin zerur şertleriň biri, ozaly bilen, dogruçyllykdyr. Belinskiý bu barada Gogolyň döredijiligi bilen baglanyşykly gürrüň edip, şeýle ýazýar: «Rus hakykatyny şeýle ajaýyp çyn we dogry suratlandyrmak, elbetde, diňe rus şahyrlarynyň elinden geljek zatdyr. Ine biziň edebiýatymyzyň halkylygy, ilki bilen, şundan ybaratdyr»². Durmuşy dogruçyl suratlandyrýan eseriň halka dogry düşüňje berip, ony dogry terbiýeläp biljekdigi düşnüklidir. Halk şeýle eseri ykrar edýär we oňa ynanyar. Hakykaty ýoýup, galplaşdyryp görkezýän eser bilen diňe reak-sion synplar gyzyklanyp biler, şonuň ýaly eserler olara halk köpçüliginiň hakykat hakyndaky düşüňjesini bulaşdyrmak we olary garaňkylykda, horlukda saklamak üçin hyzmat edýär. Onuň ýaly eserler zähmetkeş halk köpçüliginiň göwnünden turmaýar, şonuň üçin halk ony inkär edýär. Sebäbi **78** halk mydama durmuşa we ondaky hadysalara dogry düşünmek isleýär. Durmuşy galp suratlandyrmaklyk hiç wagtda zähmetkeş halk köpçüliginiň

bähibidine hyzmat edip bilmez.

Çeper eseriň halky bolmagy üçin möhüm şertleriň biri bolan ýokary ideýalylyk hem dogruçyllyk bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Çeper eserlerde durmuşy diňe dogry suratlandyrmak bilen halkyň arzuw-isleglerini, ideýalaryny-da dogry beýan edip bolýar. Munuň şeýle bolýandygyna haýsy bir görnükli ýazyjynyň, şahyryň ýa-da dramaturgyň eserine ýüzlenseň-de, göz ýetirmek bolar.

Beýik türkmen klassyk şahyry Magtymgulynyň eserleri ençeme nesilleriň ýüreginde ýer edip gelýär. Onuň eserleriniň şeýle belent mertebä ýetmeginde esasy rol oýnaýan zatlaryň biri dogruçyllyk we şonuň bilen baglanyşykly bolan möhüm ideýadyr. Onuň döredijiliginde keseki talaňçylaryň üznüksiz çözümleri netijesinde halkyň durmuşynyň agyrlaşýandygy, olara berk gaýtawul bermek üçin türkmen tireleriniň öňdebaryjy adamlarynda birleşmek meýilleriniň dörandigi, ýerli hanbegleriň, baýlaryň, işan-mollalaryň galplyk edip zähmetkeş halkyň ganyny sülük ýaly sorýandyklary, garyplarda san ýokdugy, olaryň hor, gözgyny ýaşayandyklary we ş. m. meseleler dogruçyl beýan edilýär. Bu bolsa beýik şahsy halkyň şol wagtdaky arzuw-isleglerini, ideýalaryny dogry beýan etmeklige alyp barypdyr.

Synply jemgyýetde aşak gatlag - halk köpçüligine degişli bolan progressiw hem-de rewolýusion ideýalar durmuşy dogruçyl suratlandyran eserlerde özüniň aýdyň beýanyny tapyp biler. Galplyk bilen boýun ýaşayan ýokary gatlagyň reaksiýa ideýalaryny ündemek üçin durmuşy dogruçyl däl-de, galp suratlandyrmak zerur bolup durýar. Hut şeýle bolýanlygy üçin ezyňan we eziýän synplaryň bir-birine gapma-garşy bolan ideologiýasy gutulgysyz suratda döreýär. Synply jemgyýet durluşyny suratlandyran eseriň halky bolmagy üçin ol eserde eziýän synpyň progressiw hem-de rewolýusion ideýalarynyň aýdyň beýan edilmegi zerurdyr. Şeýle ideýalary beýan etmezden, ol eser halky bolup bilmez. Bu ýagdaý edebiýatyň synpylygynyň we partiýalylygynyň halkylyk bilen organiki baglanyşyklydygyny görkezýär. Çünki, öň belläp geçişimiz ýaly, çeper eser synpy we partiýaly bolmazdan, progressiw hem-de rewolýusion ideýalary aýdyň beýan edip bilmez. Biziň häzirki synpsyz jemgyýetimizde - sosializmden kommünizme geçýän jemgyýetde bolsa Kommunistik partiýalylyk prinsipleri esasynda durmuşy çeper suratlandyrmak arkaly Kommunistik ideýalary aýdyň beýan edip bolar.

Her bir taryhy döwürüň beýik ideýalary şol döwürüň jemgyýetçilik ähmiýetine eýe bolan meselelerinden gelip çykýar. Şoňa görä-de eserde möhüm ideýanyň aňladylmagy üçin, onda möhüm temanyň gozgalmagy-da zerurdyr. Edil şonuň ýaly-da 79 ýazyjynyň öz eserinde orta atýan meselesini çözmäge zähmetkeş halkyň pozisiýasyndan çemeleşmegi-de örän möhümdir.

Türkmen klassyk şahyrlarynyň döredijiliginiň halky bolmagynda şu mesele aýgytly rol oýnapdyr. Magtymguly, Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes zähmetkeş halkyň pozisiýasynda durmak bilen birlikde öz eserlerinde beýan eden möhüm meselelerine-de aşak gatlagyň nukdaýnazary bilen baha beripdirler. Başgaça aýdanda, olar öz döwürlerindäki halkyň gözi, gulagy, sesi bolupdyrlar.

Käbir halatlarda saýlanyp alnan temanyň ýazyjynyň sosial pozisiýasyna bagly bolmazdan, dogry beýan edilmegi-de mümkindir. Munuň şeýle bolýandygy L.N. Tolstoýyň döredijiligi baradaky W. I. Leniniň makalalarynda aýdyň görkezilýär. Leniniň bellemegi boýunça, Tolstoý pomeýşiklik düzgünine üzül-kesil garşy

bolmadyk, emma ol düzgüni dini ündew bilen, tankytlamak bilen gowulandyrmak islän adamdyr. Ol şeýle poziniýada dursa-da, öz döwrüniň düýpli meselelerine çuň düşünişdir we ony dogry suratlandyrypdyr. Hut şonuň üçin hem Lenin: «Lew Tolstoý rus rewolýusiýasynyň aýnasydyr» diýip belleýär.

Edebiýatyň synpylygy ýaly, onuň halkylygy-da aýry-aýry taryhy döwürlerde aýry-aýry häsiýetlerde we formalarda ýüze çykýar. Şoňa görä-de her bir konkret-taryhy döwürde döredilen eseriň halkylygyny şol döwrüň şertleri bilen baglylykda dogry aýdyňlaşdyrmak bolar.

Feodalizmiň ösüp gelýän döwründe peýda bolan sýujet esasynda döredilen «Huýrlukga-Hemra» dessanynda esasy gahrymanlar şa we şanyň ogullary. Emma 61 dessanda şa ogly Hemranyň üsti bilen rehimdarlyk, hakyky söýgi ýaly zähmetkeş halk kepçüligine degişli ideýalar aňladylýar. Gündogar klassyklarynyň ençemesiniň döredijiliginde suratlandyrylan adalatly şa obrazynyň üsti bilen-de şeýle ideýalar beýan edilýär. Edebiýatyň synpylygy barada gürrüň edenimiz-de, belläp geçişimiz ýaly, synply jemgyýetleriň aýry-aýry taryhy döwürlerinde täze ösüp gelýän ýokary gatlak öňden hö-küm sürüp gelýän ýokary gatлага garşy göreşip, agalygy eline alýança, zähmetkeş halk köpçüligine degişli bolan progressiw ideýalary belli bir derejede aňladýar. Şonuň üçin hem şeýle taryhy döwrüň durmuşyny suratlandyrýan eserlerin gahrymanlary ösüp gelýän täze ýokary gatlagyň wekillerinden bolanda-da, ol eserler halky bolup biler.

XVIII asyryň ikinji ýarymyndan başlap türkmen feodallary has galplaşmak, despotlaşmak zerarly zähmetkeş halka degişli bolan ýdeýalary aňlatmakdan daşlaşypdyrlar, Beýik türkmen şahyry Magtymguly durmuşa syn etmek prosesiniň belli bir etapynda muny aňlapdyr we döredijiliginde beýan edipdir. 80

Şalarda galmady hökmi-adalat,
Bir pul üçin müfti berer rowaýat...

Halaýyk barçasý jesethor boldy,
Alymlar ylmyndan galdy, ker boldy.

Sypahy barysy parahor boldy,
Şa aldynda adyl diwan galmady.

Şahlar adyl bolmaz, daglar dumansyz...

Bu ýerde şeýle bir soragyň gelip çykmagy mümkin Magtymguly XVIII asyryň ikinji ýarymynda «şahlar adyl bolmaz» diýen bolsa, onda näme üçin XIX asyrda ýaşan türkmen klassyk şahyry Mollanepes «Zöhre — Tahyr» dessanynda Adyl şanyň obrazyny döredip, onuň üsti bilen adalatlylyk ideýasyny öňe sürüpdir?

Muny şeýle düşündirmek bolar; «Zöhre — Tahyr» dessanynyň sýujeti gadym döwürlerde, ýagny feodalizmiň ösüp başlan feodallaryň halka degişli ideýalary belli bir derejede aňladýan döwründe döräpdir. Mollanepes ol sýujet boýunça dessany ýazanda, Gündogaryň Nyzamy, Nowaýy ýaly beýik klassyklarynyň adyl şa obrazyny döretmek däplerine eýerip, saýlap tutan sýujetindäki Adyl şanyň obrazyny «Zöhre—

Tahyr» dessanynda-da geçiripdir. Emma Mollanepesiň döwründe şanyň obrazynyň üsti bilen adalatlylyk ideýasyny anlatmagyň wagty geçipdi. Ol wagtda şalarda, hanbeglerde, baýlarda, feodallarda adalatlylyk galmady. Ony, öňde görüp geçişimiz ýaly, Magtymguly hem nygtaýar.

Şeýle bolsa, onda Mollanepes Adyl şanyň obrazyny döredende, halk bilen bir pozisiýada durmandyrmy? Durupdyr. Türkmen halky, bir tarapdan, şalaryň barha zalymlaşýandygyny, galplaşýandygyny duýan bolsa, ikinji tarapdan, bagtly durmuşa ýetmegiň hakyky dogry ýoluny saýgaryp bilmänson, öňden gelýän konserwatiw garaýşa uýup, şalaryň adalatly bolmagy bilen durmuş oňatlaşar diýen düşünjeden hem el çekmändir. Mollanepes hem Adyl şanyň obrazyny döretmekde, bir tarapdan, Gündogar edebiýatyndaky däbe eýeren bolsa, ikinji tarapdan, halkynyň öz döwründäki şonuň ýaly düşüncesine, umydynda-da esaslanypdyr. Şeýle bolanson, Mollanepes şany adyl edip görkezse-de, onuň «Zöhre—Tahyr» dessanyňyň öz döwri üçin halky eser boljakdygy düşnükli.

Synpy jemgyýetde edebiýatyň halky bolmagy üçin onda diňe bir ýokary gatlagyň däl-de, aşaky gatlagyň wekilleriniň obrazlaryny döretmekligiň hem uly ähmiýete eýedigini W. G. Belinskiý nygtap belleýär: «Eýsem botanik diňe bagda bitýän ylym arkaly gowulandyrylan ekinlere gyzyklanar-da, olaryň çölde, meýdanda özbaşyna bitýän ýabany hillerini ýigrenen ýörrermi? Eýsem anatom we fiziolog üçin ýabany awstraliýalynyň organizmi bilen magaryfly Ýewropalynyň organizmi deň **81** derejede gyzykly dälmi? Onda bu barada sungat näme üçin «özünü ylymdan aýry tutmaly?.. Emma biziň özümiz adam ogly bolsak-da, öz doganlarymyzyň diňe özümiz bilen deňlerini towy görmek isleýäris, aşaky gatlaklaryň adamlaryndan garasy ýokuşjak ýaly, sandan çykanlaryň heýwere keseli ýokuşjak ýaly ýüz döndirýäris... Beýle etmäge biziň haýsy sahawatymyz, haýsy bitiren hyzmatymyz ýol berýär? Belki hiç bir sahawatymyzyň we bitiren hyzmatymyzyň ýoklugydyr?»¹.

Belinskiý şeýle pikir ýöretmek bilen, bu meselede Gogolyň döredijiligine, onuň halkylygyna ýokary baha berýär we «sungat bidüzgün halk ýagdaýyna düşdi» diýip, «Öli janlar-da» teninden tutan möjejigini iki dyrnagynyň arasyna salyp öldürip oturan butgaçyny görkezýän tankytçylary berk ýazgarýar.

Zähmetkeş halk köpçüligini edebiýatyň esasy gahrymanlary edip suratlandyrmak barada beýik taňkytçynyň öňe süren asyly pikiri beýik proletar ýazyjysy Gorkiniň döredijiliginde ilkinji gezek sözün doly manysynda durmuşa geçirildi we ol sowet ýazyjylary tarapyndan dowam etdirildi.

Sosialistik realizm edebiýatynyň esasy gahrymanlarynyň zähmetkeş halk köpçüliginden bolmagy sowet edebiýatynyň halkylygyny belent derejä göterdi. Sowet edebiýatyndaky položitel gahrymanlar özleriniň hereketi, göreşi bilen ähli sowet adamlaryna degişli bolan beýik ideýalary aňladýarlar. Sowet edebiýatynyň položitel gahrymanlary halk köpçüligi bilen diňe bir ideýa taýdan birleşmän, ol ideýany doly durmuşa geçirmek ugrundaky hereketlerý taýyndan hem birleşýär, ol ideýa ugrunda položitel gahryman bilen birlikde bütün kollektiw, halk hereket edýär, kollektiw gahryman, gahrymany kollektiw täze ýeňişlere ruhlandyrýar. Gahrymanyň kollektiw bilen şunuň ýaly ysnyşykly baglanyşygy synpsyz jemgyýetiň «bir adam hemmeler üçin, hemmeler bir adam üçin» diýen prinsipdäki doganlyk-dostluk gatnaşygyndan gelip çykýar.

Sowet edebiýatynyň şeýle ýagdaýda hereket edýän polojitel gahrymanlary köpçülige degişli bähbitleri, ideýalary aňlatmak şol ugurda gaýduwsyz göreşmek bilen halk gahrymanlaryna öwrülýärler. Gorkiniň «Ene» romanynyndaky Pawel Wlasow, Pelageýa Nilowna, Şolohowyň «Geterilen tarp» romanynyndaky Dawydow, Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanynyndaky Artyk, Aşyr ýalylar halk gahrymanlaryna öwrülen gahrymanlardyr. Edebi eseriň gahrymanynyň şeýle bolmagy ol ese-riň halkylygyny alamatlandyrýan şertleriň iň esasydyr.

Edebiýatyň halkylygy millilik bilen hem organiki baglanyşyklydyr. Halka mahsus bolan milli özboluşlylygyň görkezilmegi edebi eseriň halkylygyny has-da güýçlendirýär. **82** Millilik bolsaň Gogolyň belleýşi ýaly, diňe bir «halkyň geýimini ýazyp suratlandyrmakdan ybarat bolman, halkyň ruhunyň özünden ybaratdyr». Başgaça aýdanda, edebi eser ondaky gahrymanyň ýaşaýyş şertlerindäki, obrazyndaky milli özboluşlylyklar dogruçyl suratlandyrylanda, milli bolup biler.ň G. Çernyšewskiniň nygtap beýan etmegine görä, “ýerli reňk, milli döp-dessur, milli obrazly pikir, milli häsiýet bolmadyk eserde reallyk — hakykata laýyklyk bolup bilmez»¹.

Çeper eserde şonuň ýaly milliligiň bolmagy üçin ol eseri döredýän adamyň öz halkynyň durmuşyna çuň belet bolmagy, onuň bilen ruhy dünýäsiniň bir bolmagy zerurdyr. Şeýle bolanda onuň eserleri hakyky milli eser bolup biler. Ine türkmen klassyk şahyry Seýdiniň eserlerini alyp görelin. Onuň goşgularyndaky liriki gahrymanyň obrazynda türkmen ýigitlerine köplenç mahsus bolan galjanlyk, gönümellik ýaly häsiýetler ýüze çykýar. Emma Puşkiniň şygrylaryndaky liriki gahrymanyň obrazynda joşgunly pafosly, emma sowuk ganly, edil şonuň ýaly-da näzik duýgusy ösen häsiýet güýçli duýulýar. Häsiýetiniň temperamentiniň ine şunuň ýaly taraplary bilen bu iki şahyryň eserlerindäki liriki gahrymanlar bir-birinden tapawutlanýarlar. Ol tapawut bolsa iki şahyryň liriki gahrymanlarynyň milli özboluşlylygyny görkezýän zatdyr.

Şeýle milli obrazlar halka has ýakyn we düşnükli bolýarlar. Şoňa görä-de milli obrazlar bilen bezelen eserleriň halkylygy-da ýokary bolýar.

Her bir halka we onuň edebiýatyna degişli bolan millilik hem bir durkuna durýan zat däl. Ol aýry-aýry taryhy döwürleriň jemgyýetçilik ýagdaýlary bilen baglylykda ösýän, özgerýän zatdyr. Millilikdäki bu hili ösüş, özgeriş sosialistik jemgyýet şertlerinde görülmedik derejede güýçlendi. Sowet halklarynyň hemme taraplaýyn biri-birleri bilen berk jebisleşmekleri, ýakyn aragatnaşykda bolmaklary olaryň ähli ugurlar boýunça biri-birine onaýly täsir etmegine, özara baýlaşmagyna giň ýol açdy. Hut şonuň ýaly ýagdaýyň netijesinde sowet halklarynyň haýsy-da bolsa birine degişli bolan millilik beýleki doganlyk halklaryň milliligine degişli bolan iň gowy zatlary, ajaýyplyklary özüne kabul çtmek bilen baýlaşýar, ösýär. Hut şol wagtyň özünde her bir sowet halkynyň milliliginde biri-birine ýakynlaşmak-internasional umumylyk hem güýçlenýär. Bu proses edil hakykatyň özünde bolşy ýaly, hakykaty dogruçyl suratlandyrýan sowet edebiýatynda-da dowam edýär. Çeper edebiýatyň düýp mazmuny bolan gahrymanlaryň häsiýetinde, duýgusynda, maksadynda **83** durmuşynda-da, ony şöhlelendirýän çeper formasynda-da bu prosesiniň oňaýly netijeleri mese-mälim duýulýar. Ine, mysal üçin, Berdi Kerbabaýewiň «Suw damjasy-altyn dänesi» romanynyndaky Bossan ejäniň obrazyny alyp görelin.

Bossan eje türkmen obasynda dowam edýän milli adatlara, döp-dessurlara laýyklykda ýaşap, ömrüniň köpüsini geçiren aýal. Ol öz ogly Annam bilen W. I. Lenin adyndaky Garagum kanalynyň gurluşygyna gelip, köp milletli internasional kollektiwe goşulýar. Gurluşykçylaryň özara gatnaşyklary-da, döp-dessurlary-da türkmen obalarynda saklanyp gelýän milli döpplerden tapawutly. Bossan eje ilki bada gurluşykçylaryň ýaşayşynyň şol tapawutly taraplaryny birhili görüp, oňa bada-bat öwrenişip bilmeýär. Gadymdan gelýän milli döp-dessura bütin durky bilen berlip gelen garry türkmen ýaýaly eýsem aýal-erkekli stoluň başynda goşulyşyp nahar iýsinmi?! Ol geň bolmazmy?!

Gurluşykçylaryň internasional kollektiwi Bossan ejäni türkmen milliligine uýýanlygy üçin sähelçe-de kemsitjek bolanok. Gaýtam, oňa mähribanlygy, kiçigöwünliligi, zähmetsöýerligi, örän tagamly türkmen milli naharlaryny bişirýänligi üçin uly hormat goýýar. Bossan eje-de dürli millet-lerden bolan gurluşykçylaryň bir dogan ýaly bolup işleýandiklerine, biri-biri üçin doganlarça alada edýändiklerine guwanýar. Şol duýgusy onda barha möwç urýan ruhubelentlik döredýär. Bu hili iki taraplaýyn hoşniýetli duýgular Bossan ejäni kepmilletli kollektiv bilen tiz ysnyşdyrýar. Şeýle ýagdaýda ol ilki bada geň gören internasional döp-dessurlary, edim-gylymlary bilen öwrenişip barýanyny duýman galýar.

Bossan ejäniň häsiýetindäki, duýgusyndaky, ýaşayş obrazyndaky milliligiň internasionallyk bilen utgaşmagyna gurluşykda ekskawatorçy bolup işleýän ogly Annamnyň öz işdeş ýoldaşy rus gyzy Marina bilen söýüşmegi-de düýpli täsir edýär. Marinanyň gylygy-da, edebi-de, görk-görmegi-de Bossan ejä gaty gowy ýaraýar. Ýöne welin Marinanyň käbir edim-gylymynyň obadaky türkmen gyzlaryndan üýtgeşikligi, gysga köýnek geýip, injigini açyp ýörmegi oňa ýaranok. Oda jähennem diýip, ony gelin edinäýse, obanyň dili duzly gybatkeş aýallary näme diýer? Şu hili sebäplere görä onuň aňyn-da, duýgusynda millilik bilen internasionallyk birden-bire sazlaşykly utgaşybermeýär. Emma ahyrsoňunda ogly Annamnyň hem-de internasional kollektiwiň täsiri bilen Bossan ejäniň uýup gelen dar çäkdäki milliliginden internasionallyk üstün çykýar. Muňa soňundan onuň özi-de nägile bolup durmaýar.

Diňe bir Bossan ejäniň obrazynda däl, eýsem türkmen sowet edebiýatyndaky häzirki gahrymanlarynyň ählisiniň obrazynda-da millilik bilen internasionallygyň şu hili utgaşyp prosesi aýdyň şöhlelenýär. **84** Türkmen sowet edebiýatynyň diňe bir mazmunynda däl, eýsem onuň çeper formasynda-da millilik internasionallygy özüne geçirip baýlaşýar. Ine, mysal üçin, türkmen sowet poýe-ziýasynyň goşgy formalaryny hem-de ritmiki gurluşyny alyp görelin.

Ýigriminji ýyllaryň ahyrlaryndan başlap türkmen poýeziýasynda ön belli bolmadyk täze goşgy formalary-rus poýeziýasynda öňden dowam edip gelýän boşaşa, başaşa, dertleme, tersine (uçleme), Maýakowskiniň merdiwanly goşgy formasy, gazak poeziýasynda emele gelen abaý bendi ulanylyp başlandy. Edil şu hili prosesi türkmen sowet poeziýasynyň ritmiki gurluşynda-da görmek bolýar. Magtymgulydan başlanan türkmen milli poeziýasynda bir endigan heňliligi emele getirýän standart sezuraly goşgular döredilip gelnipdir. Onuň ýaly goşgularda bir endigan heňlilik pikiri, duýgyny türkmen milli ruhunda täsirli beýan etmegiň in esasy serişdesi bolupdyr. Bu hili aňyrdan gelýän milli döp türkmen sowet poeziýasynda-da dowam

etdirilýär. Şonuň bilen birlikde türkmen poeziýasynda kyrkynjy ýyllardan başlap bütinleý täze hilli ritmiki gurluşly goşgular hem döredilip başlandy. Ol goşgularda manysy nygtaljak bolnup batly basym bilen aýdylýan sözler öňden dowam edip gelýän milli poeziýa daky ýaly diňe bir setirleriň sonunda däl-de, islendik ýerde gelýär. Her setirde batly basym düşýän söz näçe ýerde gelse, şonça ýerde-de sezura bolýar. Şeýle bolansoň, onuň ýaly goşgularda öňki türkmen poeziýasy üçin häsiýetli bolan standart sezura saklanmaýar. Türkmen sowet poeziýasynda emele gelen täze hilli ritmiki gurluşly goşgularda pikir-duýgyny täsirli aňlatmakda öňki ýaly bir endigan heňlilik däl-de, basym, pauza, intonasiýa, äheň ýaly serişdeler uly rol oýnaýar. Goşguda beýan edilýän mazmunyň emosionalygyny ýüze çykarmaga hyzmat edýän onuň ýaly serişdeler rus poeziýasynda bireýýämden bäri ulanylyp gelinýär.

Çeper edebiýatyň mazmunynda we formasynda millilik bilen internasionallygyň şu görüp geçişimiz ýaly utgaşmasy sosialistik realizm edebiýaty üçin häsiýetli alamata, onuň ösüşindäki in esasy tendensiýa öwrüldi. Eýsem, milliligiň internasionallyk bilen şu hili goşulyşmak tendensiýasy türkmen sowet edebiýatynyň halkylygyny gowşadýarmy? Ýok. Türkmen sowet edebiýatynyň milliligi bilen utgaşýan internasionallyk türkmen halkynyň häzirkä döwürdäki milli ýaşayşyna, milli ruhuna, milli duýgusyna, milli kabul edişine doly laýyk gelýär. Şonuň üçin hem ol tendensiýa häzirkä zaman türkmen edebiýatynyň halkylygyny gowşatmaýar-da, gaýtam tersine, ony mazmun hem-de forma taýdan baýlaşdyrýar.

Edebiýatyň çeper formasynyň halk köpçüligine düşnükli bolmagy-da halkylygyň esasy şertleriniň biridir. Şonuň 85 üçin hem W. I. Lenin sungat hakynda Klaraňetkin bilen eden gürründe: «Ol köpçülige düşnükli bolmalydyr» diýip belleýär.

Çeper eser köpçülige düşnükli bolanda, halka gowy hyzmat edip, halkyň arasynda meşhur bolup biler! Munuň şeýle bolýandygyny Magtymguly bilen onuň kakasy Döwletmämmet Azadynyň döredijiliginde has-da aýdyň görmek bolýar. Mälim bolşy ýaly, Azady öz eserlerini köne kitaby dilde ýazan bolsa, Magtymguly şygrylaryny halkyň hemmesine düşnükli bolan dilde — türkmen edebi dilinde ýazypdyr. Bu bolsa Magtymgulyň eserleriniň halkyň arasynda giňden meşhur bolmagynda örän uly rol oýnapdyr. Eger Magtymguly hem kakasy Azady ýaly öz eserlerini köne kitaby dilde ýazan bolsady, onda ol halky gyzyklandyrýan möhüm zatlar hakda gürrüň etse-de, zähmetkeş halk köpçüligi oňa gowy düşüniş bilmezdi. Magtymguly öz eserlerini halka düşnükli dilde we formada ýazmak bilen olary halk köpçüligine, aýratyn-da aşak gatлага has ýakynlaşdyrýar. Azadynyň döredijiligi bolsa halk köpçüligine onçakly düşnükli bolmansoň, giň halk köpçüliginiň arasynda Magtymgulyň eserleri ýaly meşhur bolup bilmändir.

Çeper edebiýatyň halka düşnükli bolmagy üçin biziň sosialistik jemgyýetimizde giň mümkinçilik döredi. Sowet halklarynyň şol sanda türkmen halkynyň hem milli edebi dili kämilleşdi we baýlaşdy. Halkyň hemmesine düşnükli bolan edebi diliň normalary takyklandy. Bu bolsa sowet halklarynyň ýazyjylaryna öz eserlerini halka düşnükli dilde ýazmaga giň ýol açdy.

Çeper edebiýatyň halky bolmagynda onuň halk döredijiligi bilen ýakynndan baglanyşyklylygy uly rol oýnaýar. Şol sebäpli A. M. Gorkiý ýazyjylaryň halk

döredijiligi bilen çuň tanyş bolmalydygyny, ondan tip döretmegi, diliň sadalygyny, gysgalygyny öwrenmelidigini sowet ýazyjylary-nyň Birinji gurultaýynda eden dokladynda we başga birnäçe edebi-ylmy işlerinde nygtap belleýär. Ähli sowet ýazyjylary bilen birlikde görnükli türkmen ýazyjylary-da Gorkiniň bu görkezmesinden ugur alyp, çeper obrazlar döredýärler. «Kemine» dramasyndaky Keminäniň «Keýmir ker» dramasyndaky Keýmiriň Warryk batyryň, «Kepetdagyň eteginde» atly romandaky Wuşiniň we başga birnäçe gahrymanlaryň obrazlary tip döretmegiň halk döredijiliginde kämilleşen tärlerinden ugur alnyp döredilen obrazlardyr.

Sowet döwründe çeper edebiýatyň halka degişli bolan gowy sypatlarynyň — halkylygynyň ösmeginde ýazyjylar bilen halkyň ysnyşykly gatnaşykda bolmagy, ýazyjylar bilen okyjylaryň duşuşygynyň, okyjylar konferensiýasynyň geçirilmegi, çeper eserleriň şowly we şowsuz taraplary barada okyjylaryň we tankytçylaryň metbugatda çykyş etmekleri-de 86 möhüm ähmiýete eýedir. Okyjylar we tankytçylar ýazyjylaryň eserleri barada dürli formalarda öz pikirlerini beýan etmek bilen edebi eserleriň halka degişli gowy sypatlarynyň kämilleşmegine uly täsir edýärler.

Rewolýusiýadan öňki döwürde zähmetkeş halk köpçüligine degişli bolan edebi eserler ýeterlik tiraj bilen neşir edilip ýaýradylmandyr. Bu ýagdaý görnükli türkmen sowet ýazyjysyň Saryhanowyň «Kitap» hekaýasynda örän gowy görkezilýär.

Biziň döwrumizde halkyň bähbidine hyzmat edýän ýokary ideýaly eserler köpçülikleýin tiraj bilen neşir edilip, halka doly ýetirilýär. Onuň üstesine-de okyjylar kitaphanalaryň, okalgalaryň giň seti arkaly çeper eserler bilen üpjün edilýär. Sowet adamlarynyň medeniýetini, düşünjesini, estetiki duýgusyny ösdürmek ugrunda Kommunistik partiýamyzyň edip gelýän ýadawsyz aladaly ýolbaşçylygy bilen durmuşa geçirilýän bu çäreler edebiýatyň halka hyzmat etmegine görnüp-üşidilmedik uly mümkinçilikler döredýär. 87

ÇEPER EDEBIÝATYŇ JEMGYÝETÇILIK ROLY

Çeper edebiýat okyjylar köpçüligine köp zatlar öwretmek we olary terbiýelemek bilen jemgyýetiň ösüşinde örän uly rol oýnaýar. Edebiýatyň beýle rol oýnamagy, ozaly bilen, onuň öwredijilik ähmiýetine baglydyr.

Çeper edebiýat özüniň esasy predmeta bolan adam häsiýetini suratlandyryp görkezmek üçin durmuşyň köp taraplaryny, dürli meselelerini öz içine alýar we olar hakda okyja düşünje berýär. G. Çernyšewskiý bu barada gürrüň edip, şeýle diýýär: «Poeziýa okyjylar köpçüligine ummasyz mukdarda maglumat berýär, ondan-da möhüm ýeri, ylym tarapyndan işlenýän düşüňjeler bilen tanyşdyrýanlygydyr — poýeziýanyň durmuş üçin beýik ähmiýeti ine şundan ybaratdyr»¹.

Hakyky çeper eserleriň haýsy birine syn etseň-de, bu hakykata göz ýetirmek bolar. Radişewiň «Peterburgdan Moskwa syýahat» diýen eserini okanymyzda biz XVIII asyrdaky rus krepостно́й да́нлarynyň agyr ýagdaýy bilen tanyşsak, Şolohowyň «Göterilen tarp» romanyny okanymyzda, kolhoz gurluşygy ýyllarynda dowam eden synpy göreş bilen tanyşýarys. Seýdiniň Zeliliniň Keminäniň döredijiliginde türkmen halkynyň XIX asyryň birinji ýarymynda başdan geçiren

howsalaly taryhy wakalary barada maglumat berilse, Beki Seýtakowyň «Doganlar» romanynda Daşoguz töwereginde bolan rewolýusion wakalar beýan edilýär. Şeýlelikde, taryh ylmynyň aýry-aýry döwürler barada ylmy formada beýan edýän maglumatlaryny bu çeper eserler suratlandyrmak arkaly okyjylaryň aňyna ýetirýär.

Çeper edebiýatda diňe bir taryh ylmyna däl, etnografiýa, psihologiýa, ykdysadyýet, geografiýa, medinina, oba hojalyk ylmlaryna degişli maglumatlar hem berilýär. Mysal üçin, B. Kerbabaýewiň «Gyzlar dünýäsi» poýemasynda Oktýabr rewolýusiýasyndan 88 öňki döwürdäki türkmen halkynyň gyzlary terbiýelemekdäki, gudaçylykdaky, gyz çykarmakdaky, toýlardaky döp-dessurlary suratlandyrylýar—baý etnografiki maglumatlar berilýär. Ata Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde» diýen romanynda bolsa ekerançylyga agrotehnikany ornaşdyrmak meselesi gozgalýar we oba hojalyk ylmlaryna degişli düşüňjeler beýan edilýär. Şunun, ýaly, durmuşyň dürli taraplary barada maglumat bermek bilen çeper edebiýat okyjylar köpçüliginiň, — halkyň aňyny baýlaşdyrýar. Şonuň üçin hemň G. Çernyšewskiý «Edebiýat durmuşyň okuw kitabydyr» diýip belleýär.

Çeper eserlerde durmuş we onuň ösüş perspektiwalary näçe çuň we dogry suratlandyrylsa, ol eser okyjylara-da şol derejede durmuş we onda dowam edip duran, dörap gelyän, döremegi mümkin bolan jemgyýetçilik hadysalary barada degerli düşüňje berip biler. Müň y, M. Ässeniň «Lenin bilen du-şuşyk»-diýen ýatlamasynda beýan etmegine görä, W. I. Leniniň: «Ine hakyky edebiýat diýip şuna diýseň, bu tüýs öwredýän, öňe alyp barýan, ruhlandyryan edebiýat! Men «Näme etmeli?» romanyň bir tomsun içinde baş gezek dagy okap çykdyň we bu eseri her bir okanymda, müň da täzedan-täze, tolgundyryjy pikirleriň üstünden barýardym»¹ diýip,ň G. Çernyšewskiniň romany barada eden gürrüňi-de aýdyň görkezýär.

Edebiýat durmuşyň köp taraplary barada düşüňje berse-de, onuň iň esasy wezipesi adamyň häsiýetini öwrenmekdir. «Edebiýat adamy öwrenýän ylymdyr». Şonuň üçin hem çeper edebiýat durmuşyň beýleki taraplaryna garanda, adamyň häsiýeti, belli bir ideýa bilen baglanyşykly janly duýgusy we hyjuwy barada has doly, has takyk düşüňje berýär. Umuman aýdanda, çeper edebiýat, ozaly bilen, adama adamy tanamagy öwredýär.

Ata Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde» diýen romanyndaky gahryman Pekgen ep-esli wagtlap şelaýyn dilli Ýellini onat adam hasaplap gezýär. Aslyýetinde bolsa, Ýelli Pekgeni aňkaw hasaplap, onuň aýagynyň astyny köwüp ýör. Pekgeniň özüne ynanýanlygyndan peýdalanyp, Ýelli kolhoz emlägini-de ogurlaýar, özi üçin gorkuly bolan Hoşgeldi ýaly öňdebaryjy adamlara garşy Pekgeni öjükdirýär.

Hoşgeldi, Öwez ýaly düşüňjeli adamlaryň paýhasly çemeleşmegi netijesinde Ýelliniň ägi açylýar. Pekgen şondan soň Hoşgeldiniň we Ýelliniň nähili adamlardygyny bilip galýar. Şeýlelikde, ýazyjy Pekgen ýaly tiplere öz iş salyşýan adamlaryny tanamak üçin peýdaly sapak berýär. Beýle ýagdaýy hakyky çeper eserleriň hemmesinde görmek bolar.

Çeper eserler diňe bir adama adamy tanamagy öwretmek bilen çäklenmeýär. Edebi eserler okyjylara adamlaryň polojitel 89 we otrisatel häsiýetleriniň köp taraplaryny görkezmek bilen birlikde, polojitel häsiýetleriň jemgyýetçilik durmuşynyň ösüşinde deňi-taýy bolmadyk uly rol oýnaýandygy-na, otrisatel häsiýetleriň jemgyýetçilik keseli bolup durýandygyna düýpli akyl ýetirmekde-de çäksiz kömek

edýär. Edebiýat adama zat öwretmekden başga-da, örän uly terbiýeçilik ähmiýetine-de eýedir. Ol durmuşyň we adam häsiýetiniň köp taraplary barada düşünje bermek bilen okyjylarda olara bolan belli bir garaýşyň döremegine we ösmegine-de güýçli täsir edýär.

Ol garaýyş bolsa öz gezeginde okyjynyň hut özüniň düşünjesiniň we hasiýetiniň özgermegine täsir edýär. Munyň G. Çernyšewskiý has düşnükli beýan edip, şeýle ýazýar: «Şahyr adamy durmuş hakdaky asyly düşünelere we asyly duýgulara gönükdirýän ýolbaşçydyr. Olaryň eserlerini okap, biz ähli ýaramaz, erbet zatlary ýigrenmegi, ähli oňat, gözəl zatlaryň ýakymlydygyna düşünmegi, ähli asyly zatlary söýmegi öwrenýäris, olary okap, biz özümizi hem ajaýyp, oňat, asyly edýäris»¹.

Bu ýagdaýy edebiýatyň görnükli eserlerini okanyňda, açyk duýmak bolýar. Boris Polewoýyň «Hakyky adam hakynda powest» diýen eserini okanyňda, lýtçik Merýesewiň samolýoty duşman tarapyndan urlandan soň gaty agyr ýagdaýa duşuşini, emma onuň ýanbermez erkli, çydamly bolmagy netijesinde kynçylygy gahrymançylyk bilen ýeňşini, maýyp bolanyna garamazdan, duşmana garşy öňe okgunly hüjüm etmäge başlaýşyny göreninde, hem guwanýarsyň, hem tolgunýarsyň, edil şol wagt özüňde-de Meresow ýaly batyr, ýanbermez erkli, çydamly, gujur-gaýratly bolmak duýgusy döreýär.

Beki Seýtäkowýň «Doganlar» romanyndaky rewolýusioner Ýefimow diňe bir öz şahsy durmuşy ugrunda däl-de, türkmen, özbek ýaly doganlyk halklaryň ekspluatasiýasyz bagtly durmuşa ýetmekleri ugrunda göreşýär. Şol göreşde gazanan her bir üstünligi oňa çäksiz ruhy lezzet berýär. Şeýle ruhy lezzet oňa hemme zatdan gymmatly. Ýefimow şu hili ajaýyp rewolýusion ruhy hem-de şol ruha laýyklykda edýän başarjaň hereketleri bilen okyjylaryň söýgüsini gazanýar.

Ýa-da ine, Berdi Kerbabaýewiň «Nebitdag» romanyndaky Aman Atabaýewi alyp göreliň. Bu gahryman hem Ýefimow ýaly rewolýusionerleriň däbini dowam etdirip, halk bähbidi ugrunda, ýurdumyzyň ykdysady derejesini has-da ýokary derejä ýetirmek ugrunda özüniň ähli ukybyny, guýjuri tijäp göreşýär. Ol halkyň, Watanyň bähbidini hemme zatdan ýokary tutýar. Hut şonuň ýaly ruhuna laýyklykda ol sazakydaky nebit ýatagyny burawlamak meselesinde özüni Beýik Watançylyk urşunyň frontunda ölümden halas eden dosty Annatuwagy berk tankyt edýär we Annatuwagyň keçjelik, ýeňil şöhrata kowalaşma 90 ýaly häsiýetlerine düýpli zarba urup, Sazakydaky nebit ýatak-laryny burawlamak işini guraýar. Halkyň bähbidi ugrunda şu hili tutanýerli göreşmek bilen Annaluwak hem Ýefimow ýaly halkyň söýgüsini gazanýar.

Şular ýaly halkyň söýgüsini gazanýan polojitel gahrymanlary näçe diýseň, mysal getirmek bolar. Bu hili gahrymanlar özleriniň söýgä mynasyp bolan gowy häsiýetleri ýaly häsiýetleriň okyjylarda-da ösmegine uly täsir edýärler. Sowet Soýuzynyň Kommunistik partiýasy adamlarda şunuň ýaly ajaýyp häsiýetleriň, duýgularyň, hyjuwlaryň, ideýalaryň ösmegine uly täsir edýändigini nazarda tutup, çeper edebiýatyň terbiýeleýjilik roluna hemişe ýokary baha berip gelýär.

Häzirki döwürde, ýagny sosializmden kommünizme — adamlaryň in ýokary derejeli düşüneli we moral sypatly bolmagyny talap edýän jemgyýete geçilýän döwürde, sowet edebiýatynyň terbiýeleýjilik ähmiýetiniň gymmaty has-da artýar.

Çeper edebiýat adamlary ahlak taýdan terbiýelemek bilen birlikde, olarda

durmuşyň hakyky gözelligine bolan söýgini, estetiki duýgyny ösdürmekde-de uly rol oýnaýar.

Ýazyjy gahrymanlarynyň hakykata bolan köptaraply gatnaşyklaryny suratlandyrmak bilen, olaryň durmuşdaky, tebigatdaky hakyky gözelligi duýuşlaryny, ondan estetiki lezzet alyşlaryny, oňa bolan garaýyşlaryny-da beýan edýär. Ol şonuň üsti bilen okyjylarda hakykatdaky gözelligi has gowy syzmak, ondan has doly lezzet almak, gözelligi has güýçli söýmek ýaly duýgularyň ösmegine degerli täsir edýär.

Hakyky çeper eserlerde belli bir taryhy döwrüň öňdebaryjy jemgyýetçilik idealy bilen organiki baglanyşykly bolan estetiki ideal öňe sürülýär. Ýazyjy onuň ýaly idealy hakyky gözellige çuň we dogry düşünýän, onuň dabaralanmagy ugrunda gaýduwsyz göreşýän položitel gahrymanlaryň obrazynyň, şonuň ýaly-da, hakyky gözelligiden daş bolan otrisatel häsiýetleri ýazgarmagyň, inkär etmegiň üsti bilen anladýar.

Otrisatel häsiýetleri, şonuň bilen baglylykda döreýän oňasyz hadysalary ýazgarmagyň üsti bilen estetiki idealy aňlatmaklyk tankydy realizm usulynda we şoňa ýakyn bolan häsiýetli eserlerde güýçli bolupdyr. Muny tankydy realizmiň beýik teoretigi Belinskiý örän aýdyň belleýär: şahyrana bolmak islegi bilen idealyň hatyrasy üçin ýüze çykmalydyr...»¹.

Idealyň şeýle häsiýetde aňladylmagy türkmen klassyky edebiýatyna-da mahsusdyr. Türkmen klassyk şahyrlary şalaryň, han-begleriň, işan-mollalaryň galplygyny, zalymlygyny ýazgarmak, namartlyk, ýaltalyk, gybatkeşlik ýaly häsiýetleri näletlemek bilen, ol tötelli zyýanly, ýaramaz zatlary ýok etmek isläpdirler we şeýle jemgyýetçilik keselleri bolmadyk 91 durmuşa ýetmäge dyryşypdyrlar. Olaryň iň ýokary gözelligi idealy-da şol bolupdyr. Türkmen halkynyň birnäçe nesli ol idealy ýüreklerinde besläpdirler. Olar bu ideala hemme zady joşa getirýän ýaz ýaly bir gözəl zat hökmünde garapdyrlar. Oktýabr rewolýusiýasyndan öňki türkmen zähmetkeşleriniň umyt-arzuwlarynyň iň uly maýasy bolan bu idealyň zähmetkeş halkyň moral sypatynyň gözelleşmegine-de uly täsir edendigi şübhesizdir.

Türkmen klassyklary özleriniň döredijiliginde öňe süren ajaýyp idealyna ýetmegiň hakyky ýoluny saýgaryp bilmändirler. Şonuň üçin hem olar özleriniň idealyny durmuşa ýakynlaşdyryp bilmän, «Çoh garaşdym, ajap eýýam gelmedi», «bagtym garadyr...» diýip zeýrenip geçmeli bolup-dyrlar.

Marksistik-leninçilik taglymat geçmişde halk üçin ýanan beýik akyldarlaryň öňe süren, emma hakykata ýakynlaşdyryp bilmedik idealyny has-da aýdyňlaşdyrды we ony durmuşa geçirmegiň ýoluny gün ýaly ýagtylandyrды. Zähmetkeş halk ol ýola — sosialistik rewolýusiýa ýoluna düşüp, ekspluatator synplary ýok etmek bilen, ol idealy durmuşa geçirdi. Häzir bolsa sowet adamlary iň beýik ideal bolan kommunizm idealyny durmuşa geçirmek ugrunda gahrymançylykly göreşýärler. Ol ideal halkyň durmuşy, isleg-arzuwy bilen ysnyşykly bolan sowet edebiýatynyň hem wasp edýän idealydyr. Sowet edebiýaty ol idealyň gözelligini açyp görkezmek bilen, ony durmuşa geçirmek ugrundaky göreşe sowet adamlaryny mobilizlemekde örän uly rol oýnaýar. Hut şonuň üçin hem kommunizm idealynyň baýdak göterijisi bolan Kommunistik partiýamyz sowet ýazyjylaryny özüniň iň ýakyn wepaly kömekçileri

hasaplaýar.

Kommunistik ideal durmuşyň hemme taraplaryndaky gözellige çuň düşünmek we ony ösdürmek arkaly amala aşyrylýar. Sowet ýazyjylary bu beýik işe işeňňir gatnaşýarlar, polojitel obrazlarda öňdebaryjy sowet adamlarynyň häsiýetiniň gözelligini suratlandyryp görkezmek bilen okyjylarda ona çäksiz söýgi döredýärler we olaryň özlerinde-de şeýle gözəl häsiýetleri ösdürmek hyjuwyny has-da joşdurýarlar. Şoňa gerä-de polojitel obraz problemasy sowet edebiýatynyň iň esasy meselesi bolup durýar.

Çeper edebiýat özüniň diňe mazmuny bilen däl, ony beýan ediş formasy bilen hem okyjylaryň estetiki duýgusyna täsir edýär. Magtymgulynyň goşgularynyň mazmunynyň ajaýyp bolşy ýaly, formasy-da ajaýyp. Diliniň düşnükliigi, sadalygy, obrazlylygy, ritmiň sezuranyň saklananlygy, kapyýalaşýan sezleriň hem owaz, hem logiki taýdan sazlaşmalary onuň goşgularynyň formasyny gözelleşdirýär. Okyjy Magtymgulynyň goşgularyny okanda, diňe bir ondaky çuň mazmundan lezzet alman, şahyryň ony beýan etmekdäki ussatlygyna **92** — goşgularyň formasynyň gözelligine-de keýp edýär. Şonuň bilen birlikde okyjynyň çeper edebiýatyň gözelligi baradaky düşünjesi-de ösýär.

Çeper edebiýatda formanyň hakyky gözelligi mazmun bilen baglylykda emele gelýär. Çuň mazmun syz forma näçe bezelen bolsa-da, ol hil taýdan gözəl forma bolup bilmez; ol okyjylara hakyky estetiki lezzet hem berip bilmez, ol okyjylar-da edebiýatyň çeperçiliginiň gözelligi baradaky düşünjäni-de, ol gözelligi duýmaklygy-da dogry terbiýeläp bilmez.

Çeper edebiýatyň formasyny hil taýdan gözelleşdirýän zat ýokary ideýa, çuň mazmun we söweşeň pafosdyr. Şol zatlar bilen öz gözelliginiň hilini ýokarlandyran forma çeperçiligiň gözelligine düşünmekde okyjylary dogry terbiýeläp biler.

Çeper edebiýat dili ösdürmekde-de örän uly jemgyýetçilik ähmiýetine eýedir. Ýazyjylar öz halkynyň dil baýlygyndan maksimal derejede peýdalanmak bilen çeper eserler döredýärler. Şol wagtyň özünde-de olar medeniýeti ösdürmegiň möhüm şerti bolan edebi dili-de kämilleşdirýärler. Muňa Magtymgulynyň eserleri has gowy mysal bolup biler. Ol eserlerini öz halkynyň hemmesine düşnükli bolan ortalık dilde ýazmak bilen türkmen edebi dilini esaslandyrýar. Edil şonuň ýaly-da ol diliň pikiri çeper formada aňlatmaga hyzmat edýän täze serişdelerini (täze meňzetmeleri, metaforalary, parallelizmleri, janlandyrmalary we ş. m.) işe girizmek bilen türkmen diliniň obrazly dil bolup kämilleşmeginde, leksiki taýdan baýlaşmagynda uly rol oýnaýar.

Magtymgulynyň eserleriniň diliniň iň bir häsiýetli tarapy giň pikiriň gysga sözde beýan edilmegidir. Bu bolsa türkmen diliniň sintaksis taýdan kämilleşmegi üçin möhümdir.

Beýik şahyryň edebi dil babatdaky bu ajaýyp däbini ondan soňky türkmen klassyk şahyrlary, edil şonuň ýaly-da türkmen sowet ýazyjylary dowam etdirip, oda döredijilikli täze goşantlar goşup, türkmen edebi dilini barha ösdürýärler. Bu proses beýleki doganlyk halklaryň edebiýatynda-da şeýledir.

Umuman aýdanda, halkyň durmuşy bilen ysnyşykly baglanyşykly bolan, öňdebaryjy ideýalary hakyky çeper formada beýan edýän edebiýat jemgyýetiň hemmetaraplaýyn ösmeginde möhüm rol oýnaýar. Şonuň üçin hem Kommunistik

partiýamyz çeper edebiýaty ösdürmek we onuň jemgyýetçilik roluny has-da güýçlendirmek ugrunda ýadawsyz alada edýär. 93

II. EDEBI ESERLERIŇ ELEMENTLERI

ÇEPER ESERLERDE MAZMUN WE FORMA HEM-DE OLARYŇ BIRLIGI

Marksistik-leninçilik filosofiýa durmuşdaky her bir zadyň, her bir tebigat we jemgyýetçilik hadysasynyň konkret mazmunynyň we şol mazmuna laýyk konkret formasynyň bolýandygyny, olaryň bir-birine baglylykda emele gelyändigini, özboluşly mazmun syz özboluşly formanyň, formasyz hem mazmunyň bolup bilmejekdigini örän aýdyň düşündirýär. Şeýle bolsa, onda çeper edebiýatyň-da özboluşly formasyna laýyk özboluşly mazmunynyň boljakdygy öz-özünden düşnüklidir.

Çeper eseriň mazmuny.

Ylym hem, çeper edebiýat hem hakykaty öwrenýär. Ol ikisiniň esasy mazmuny-da, umumylyk-da alanynda, şol öwrenýän hakykatynyň mazmunyndan ybaratdyr. Bu ýerde birden seredäýmäge ol ikisiniň mazmuny bir ýaly bolup görünýär. Emma aslyýetinde olaryň mazmuny bir-birinden tapawutlanýar.

Mälim bolşy ýaly, hakykatyň örän köp dürli taraplary bar. Ylym we çeper edebiýat ine şol hakykatyň aýry-aýry taraplaryny (muny biz «Çeper edebiýat jemgyýetçilik aňynyň özboluşly bir görnüşidir» diýen tema boýunça gürrüň edenimizde-de belläp geçdik) ýörite öwrenýär. Edebiýatda suratlandyrylýan zatlaryň belli bir tarapy — estetiki häsiýete eýe bolan tarapy doly açylyp görkezilýär. Hakykatdaky ähli zatlaryň içinde adam iň ýokary derejeli estetiki mazmuna eýedir. Şonuň üçin hem adam, M. Gorkiniň belleýşi ýaly, edebiýatyň iň esasy predmetidir.

Edebiýatyň ýörite öwrenýän predmeti bolan adamyň häsiýeti, duýgusy jemgyýetçilik durmuşynyň we tebigatyň uçursyz köp taraplary bilen baglylykda aýdyňlaşýar. Şonuň üçin ýazyjy adamyň häsiýetini, duýgusyny, ideýasyny, hyjuwyny we ş. m. ynsanlyk sypatlaryny ýüze çykarjak bolup, kep zatlary suratlandylanda, ol islese-islemese, şolaryň hem häsiýetli taraplaryny — mazmunyny açyp görkezmeli bolýar. Sebäbi ony açyp görkezmezden, adamyň ol zatlara bolaň garaýşyny, 94 gatnaşygyny, adamyň ol zatlary üznüksiz suratda özleşdirýändigini, onuň aňly-düşünjeli hereketini, göreşini beýan edip bilmez.

Adam durmuşdaky we tebigatdaky gatnaşyk edýän zatlaryna biperwaý seretmeýär, olaryň mazmunyny özleşdirmek üçin çalyşýar. Ýazyjy şeýle prosesi suratlandylanda, tebigat we jemgyýetçilik hadysalarynyň gahryman tarapyndan özleşdirilen häsiýetli taraplaryny — mazmunyny beýan edýär, şeýle etmek bilen hem ol gahrymanynyň aň-düşünjesiniň, duýgusynyň hyjuwynyň nähili derejede ösändigini görkezýär.

Belläp geçişimiz ýaly, çeper eserde tebigatyň we jemgyýetçilik durmuşynyň köp taraplarynyň mazmuny beýan edilse-de, olar edebiýatyň spesifik mazmuny däldir. Çeper edebiýatyň ýörite beýan edýän spesifik mazmuny adamyň ruhy dünýäsi, häsiýeti, duýgusy, hyjuwy, maksady, başga zatlara bolan garaýşy we estetiki gatnaşygydyr. Ýazyjylaryň öz eserlerinde beýan edýän iň esasy mazmuny şudur. Ýazyjynyň talanty-da, onuň döredijiliginiň gymmaty-da, ozaly bilen, şu spesifikasi

mazmuny nähili derejede açyp görkezýänligine baglydyr.ň G. Çernyšewskiý bu barada şeýle ýazýar: «Adamyň ýüregini bilmek, onuň gizlin syrlaryny biziň önümüzde açyp goýmak ukyby — bu biziň eserlerini geň galyp okaýan her bir ýazyjymyzyň karakteristikasyndaky birinji sözdür... Ýazyjy has täsin zatlar bilen gyzyklanyp biler, emma ol diňe haçanda şu sypata (adam ýüregini bilmek we ony açmak ukybyna — Ö. A.) eýe bolanda, onuň talanty hakyky güýçli we durnukly talant bolar»¹.

Çeper eserlerde beýleki ähli zatlaryň mazmuny adam ýüregini açyp görkezmek üçin beýan edilýär. Şoňa görä-de ýazyjy tebigatdaky, jemgyýetçilik durmuşyndaky predmetlere we hadysalara ýüzlenende, olaryň mazmunynyň gahrymanyň ruhy dünýäsini, häsiýetini, duýgusyny, başga zatlara bolan garaýşyny we gatnaşygyny açyp görkezmäge hyzmat edýän taraplaryny beýan edýär. Tebigy we jemgyýetçilik predmetleriniň, hadysalaryň mazmunyny hemmetaraplaýyn takyk we doly beýan etmek işi bilen ylym meşgullanýar. Şeýlelikde-de çeper-edebiýat öz spesifiki mazmunyny — adamyň ruhy dünýäsini, gylyk-häsiýetini, duýgy-pikirini, hyjuwyny has doly beýan edýänligi üçin, ylmyň dürli ugurlarynyň açýan mazmunyny sintetik häsiýetde şekillendirýänligi üçin ylymdan tapawutlanýar.

Çeper edebiýatyň mazmunynyň özboluşlylygy diňe şundan ybarat däl. «Çeper edebiýatyň özboluşly sypatlary» diýen bölümde belläp geçişimiz ýaly, edebi eserlerde indiiduallykda, bitewi konkretlikde we öz janly bolşunda alnan zatlar **95** suratlandyrylýar. Ylymda bolsa öwrenilýän zatlar umumylykda alynýar.ň G. Çernyšewskiý mün y: «...taryh — adamzat durmuşy barada, sungat — adam durmuşy barada, taryh— jemgyýet durmuşy barada, sungat — indiidual durmuş barada gürrüň, berýär»¹ diýip örän aýdyň belleýär. Muny çeper eserlere syn edeniňde, aňsat duýmak bolýar. Olarda suratlan-dyrylýan zatlar aýry-aýrylykda göz önüne gelýär, olar janly görnüşlerinde, janly hereketlerinde, janly gepleşiklerin-de we oýlanmalarynda özleriniň janly indiidual, konkret häsiýetini (mazmunyny) ýüze çykarýarlar.

Çeper eserde beýan edilýän ol janly indiidual, konkret mazmunyň umumlaşdyrylýan tarapy-da bardyr. Ýazyjy edebi gahrymanyň obrazynda diňe bir adama degişli bolan häsiýeti däl-de, ýaşy, käre, düşüňjesi, pozisiýasy taýdan bir-birine ýakyn bir topar adama mahsus bolan sypatlary jemläp görkezýär. Şol wagtyň özünde ýazyjy tipikleşen häsiýet bilen gaşdyryp, gahrymanyň indiidual häsiýetini-de ýüze çykarýar. Tipik we indiidual häsiýet bir gahrymanda sazlaşykly jem-lenmek netijesinde ol bir bitewi, janly, konkret häsiýet bolup özüni görkezýär.

Ýazyjy gahrymanyň häsiýetiniň açylmagyna sebäp bolýan beýleki predmetleriň hem abstragirlenen mazmunyny däl, eýsem onuň belli ýagdaýda janly häsiýetde saýgarylýan konkret boltuny beýan edýär.

Ak altyn güllerine almaz daş ýaly
Gonan çyga daňlar dökende ýagty,
Bary kir görmedik aýna mysaly,
Suratyň aldylar her säher wagty.

(*R. Seýidow*, «Gahryman gelin»).

Bu setirleri okanymyzda, biz çyg damjalarynyň janly bolşy, janly mazmuny bilen tanyşýarys. Edil şunuň ýaly, N. Saryhanowyň «Soňky öý» hekaýasyny

okanymyzda Ogulgerek ejäniň gara öýüni göterip gitjek bolýan ýeliň j-ri gözümiziň önüne gelyär.

Şu ýerde bir zady belläp geçmek gerek: «Çygyň özi jansyz zat bolansoň, onuň janly häsiýeti bolarmy?» diýilmegi mümkindir. Çyg jansyz zat bolsa-da, onuň gijelerine ak altyn güllerine «gonmagy», daň ýagtysynda almaz daş ýaly bolup ýylpyldamagy, irden işe gelen kolhozçy gelniň «suratyny almagy» we ş. m. «hereketleri» ony janlandyrýar, başgaça aýdanda, oňa janlylyk ýokundysyny berýär. Beýleki jansyz predmetler hem hakyky çeper eserlerde suratlandyrylan wagtynda, şunuň ýaly janly häsiýete ýa-da janlylyk ýokundysyna eýe bolýarlar". Her bir zadyň şunuň ýaly häsiýetini bilmek üçin ^{96 sah} bolsa ol zada individual hem-de bitewi konkretlikde çemeleşmek hökmandyr. Çeper edebiýat şeýle etmek bilen, ýagny individuallykda we bitewi konkretlikde alnan zadyň janly mazmunyny beýan etmek bilen hem ylymdan tapawuglanýar. Ylym onuň ýaly suratlandyryp däl-de, umumylykda alnan zatlaryň abstragirlenen mazmunyny — abstragirlenen düşüňjani beýan edýär.

Edebiýatyň mazmunynyň öňe bir üýtgeşik tarapy onuň duýga iň ýokary derejede täsir edýänligidir. Bu janly öz bolşunda, bitewi konkretlikde we individuallykda alnan predmetleriň mazmunynyň estetiki ýa-da emosional taraplarynyň has doly açylyp görkezilýänligi üçin şeýle bolýar.

Çeper eserlerde suratlandyrylýan zatlaryň şu görüp geçenlerimiz ýaly mazmunynyň dogry beýan edilmegi şol mazmundan gelip çykýan ideýanyň hem dogry bolmagynyň esasy şertidir. Eger eserde beýan edilýän mazmun şol eserde suratlandyrylýan zatlaryň hakykatdaky mazmunyna deň gelmese, ol ýoýlan ýa-da galplaşdyrylan bolsa, onda şol mazmundan gelip çykýan ideýa-da şeýle bolar.

Käbir halatlarda eseriň mazmunyndan çözülýän obýektiw ideýa bilen ýazyjynyň öz ideýasynyň deň gelmeýän wagtly-da bolýar. Munuň şeýle bolýandygyny W. I. Lenin özüniň L.N. Tolstoý hakyndaky makalalarynda düýpli subut edýär. Tolstoý eserlerinde suratlandyrylan gahrymanlarynyň we olaryň durmuşynyň mazmunyny hakykatda bolşy ýaly beýan edýär. Onuň öz eserlerinde öňe sürýän subýektiw ideýasy — din arkaly gumanizmi ösdürmek ideýasy bolsa, şol eserleriň mazmunyndan gelip çykýan obýektiw ideýa bilen deň gelmeýär. Lenin muny aýdyň bellemek bilen beýik ýazyjynyň eserleriniň mazmunyndan gelip çykýan obýektiw ideýasyna zähmetkeş halk köpçüligine degişli ideýa hökmünde ýokary baha berýär. Ýazyjynyň eserlerinde beýan edýän subýektiw ideýasynyň bolsa zähmetkeşlere hyzmat edip biljek ideýa dældigini belleýär we ony taryp edýär.

Ýazyjynyň zähmetkeş köpçüligi bilen bir pozisiýada durmagy, jemgyýetiň ösüş kanunlaryna çuň düşünmegi onuň eserlerindäki obýektiw ideýa bilen subýektiw ideýanyň deň gelmeginde örän uly rol oýnaýar.

Çeper eserlerdäki esasy mazmun — konkretlikde, individuallykda, janly bolşunda alnan adamyň häsiýeti, duýgusy, hyjuwy, ideýasy we ş. m. ynsançylyk sypatlary jemgyýetçilik durmuşyndaky we tebigatdaky hadysalaryň mazmuny bilen organiki baglanyşyklydyr. Aýry-aýry adamyň-da, jemgyýetçilik we tebigy hadysalaryň-da mazmuny biri-birine bolan gatnaşygynda ýüze çykýar. Başgaça aýdanda, adamlar jemgyýetçilik durmuşyň hem-de tebigatyň dürli-dürli taraplary bilen iş salyşmak netijesinde, birinjiden, özleriniň adamçylyk mazmunyny

açsalar, ikinjiden, tebigatdaky hadysalar 97

da doly görkezip biler. Edebiýatda şu hili esasy mazmuny ýüze çykaryp, jemläp göz önümize getirýän şonuň ýaly esasy forma, ozaly bilen, çeper obrazdyr. Çeper eserlerde adamyň we beýleki predmetleriň janly mazmuny şol zatlaryň hakykatdaky konkret duýarlykly janly obrazly formasynda ýüze çykarylyp görkezilýär. Çeper edebiýat özüniň mazmuny boýunça ylymdan tapawutlanyşy ýaly, ol özüniň şu hili janly, emosional täsir ediji konkret obrazly formasy bilen ylymdan tapawutlanýar. Ylymda bolsa abstragirlenen ylmy-logiki mazmun abstragirlenen formada beýan edilýär. Şoňa görä-de ylmy kitaplary okanymyzda, Artygyň, Şukur bagşynyň, Hoşgeldiniň, Warryk batyryň, Bally mollanyň obrazy ýaly janly, täsirli, konkret-duýarlykly obrazlar, durmuşyň, tebigatyň janly konkret kartinasy — suraty biziň göz önümize gelmeýär.

Çeper edebiýatda mazmunyň obrazly formada şöhlelenişi dürli-dürlidir. Köp eserlerde gahrymanyň hasiýeti, ideýasy— bütin bolşy onuň öz obrazynda ýüze çykýan bolsa, birnäçe eserlerde gahrymanyň bolşy başga zatlaryň obrazynda jemlenip görkezilýär. Mysal üçin, Ata Gowşudowyň «In soňky arçyn» powestinde Garly ussanyň häsiýeti, düşünjesi, başgalara bolan garaýşy we gatnaşygy onuň öz janly keşbinde jemlenip göz önüne gelse, Ata Salyhyň «Ýolbars we tilki» basnýasynda mekir hem-de öwünjeň adamyň bolşy tilkiniň obrazynda jemlenip berilýär. Edebi eserlerde adamyň bolşuny görkezýän başga zadyň obrazy şertli formadyr. Meşhur rus basnýaçysy Krylow mazmuny şeýle gernüşde beýan etmegiň ussadydyr.

Şertli obrazlar diňe basnýalarda däl, eýsem başga eser döwürlerde-de köp duş gelýär. «Zehre-Tahyr» dessanynda Tahyr sandyga salnyp, derýa taşlananda, tebigat şeýle suratlandyrylýar: «Şeýle tupan boldy ki, göýä hazreti Nuhuň tupany dek, köp adamlar derýanyň içinde we ýakasynda heläk boldular». Bu ýerde tupanyň üsti bilen aşyklaryň we olara duýgudaşlyk edýänleriň içki dünýälerindäki hesretleriniň joşguny aňladylýar. Edil şunuň ýaly, «Leýli-Mejnun» dessanynda-da Mejnun meýdana düşüp gidende, onuň önünden çykan dagyň dumanlap «ah urup» durmagy, ona duş gelen şirin «her dem ah urmagy» gahrymanyň içki dünýäsini aýdyňlaşdyrýar.

Çeper eseriň spesifik mazmuny bolan adam häsiýeti, hyjuwy, duýgusy, ideýasy we ony jemläp görkezýän spesifikasi forma bolan obraz çeper edebiýatyň sýujet, kompoziniýa, dil, stil, janr, goşgy formalary ýaly elementlerine bolan gatnaşygynda mazmun hökmünde bolup, şolaryň üsti bilen özüni görkezýär.

Edebiýatyň mazmuny barada aýdylanda bellenip geçilişi ýaly çeper eserlerde suratlandyrylýan jemgyýetçilik hem-de biologiki mazmun aýry-aýry obrazlara garanda, sýujetde has